Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४५९ / घ

Title काव्यप्रकाशः

Author मम्मटः। अलटः

Extent २०५ पत्र Age सं. १९०९

Subject अलङ्कारशास्त्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काव्यप्रकाशः

१०५.

४५९

~~४[illegible]५९~~

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुद्रमाला

सं० ४५४३ ग

[illegible] प्रकाश [illegible]

१०५ [illegible]

अलमारी [illegible]

खाना

[illegible]

लिपि सं० [illegible]

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विशिष्टोद्यानः नहस्यप्रनरन्तुन्यनिर्विघ्नानः

ॐ॰ का॰ प्र॰ १

ॐ श्रीगणेशाय विघ्नहर्त्रे सिद्धिकर्त्रे नमः ॐ नमः सरस्वतीरूपाय गुरवे सर्वशिष्यमलापहृद्य
ॐ ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्परामृशति ॥ ॐ नियतिकृतनियमर

कवेरिति [illegible] तथक भावसंबंधेषष्ठी

हितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ।

गुणत्रयात्मात

नियतिशक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिका
रणपरतन्त्रा षड्रसा न च हृद्यैव तैः तेनाह शीब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणं एतद्विलक्षणा तु क
विवाङ्निर्मितिः अत एव जयति जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति

उचितानुचित परि ज्ञा नाय

लभ्यते इहाभिधेयं सप्रयोजनमाह । काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

श्रवणसमकालभव परमानंदाय

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे । कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्बा
णादीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानं आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं
सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरं परमानन्दं १

सकलानां यशःप्रभृतीनां प्रयोजनानां

गलितज्ञेयान्तरम्

ॐ॰ १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथा प्रभोर्यगणमादेशः सर्वत्र क्व्याहतमसरः यथात्राप्यप्रणेन हंतव्य इति गोर्न पद्यस्य ...या इत्यादि ... धान्यं ॥

नास्त्यपेक्षा ... प्रधानाः पुराणादयः

...न्ते न्यक... त्वदंत्या ... वक्ता पार्थप्राधान्ये काव्यं भवेत्।

प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शा

रसस्य शृंगारादेरंगभूतो व्यापारः ... जयानन्तः ... सूक्ष्मं ... लंकार रसो येनेतं

ब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुण

रामादिवदिति ... रामचन्द्रादि ... लोकव्यवहार ... करोति कान्तेव यथा कान्ता

कविकर्म तत्कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदे

यथायोगमिति ... काव्यकर्तृत्व ... ॥ यत्नः कार्यः काव्यस्य साधारणप्रयोजनत्वात् ... रससतापादनेन ... योजयति ... तथा काव्यमपीत्यर्थः इति

शं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ॥ अस्य कारणमाह । शक्ति

निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे । शक्तिः

भावनिष्ठो भावकव्यापारो भावना ... संस्कारः ... प्रतिभेति ।

कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषो यां विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वोपहसनीयं स्यात् लोक

स्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य लोकवृत्तस्य शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्ग

गजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां काव्यानां च महाकविसंबन्धिनामादिग्रहणादितिहासा

दीनां विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः काव्यं कर्तुं विचारयितुं ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनः

पुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिता न तु व्यस्ताः काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः

भावे रसे निष्ठः भावस्य चर्वयितृव्यापारः भावनेति ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दार्थौ न त्काव्यं न केवलः शब्दो न केवलोऽर्थः किंतु शब्दार्थौ मिलितौ काव्यमित्याह द्विवचनेनेत्यर्थः ॥

मुख्यार्थापकर्षो दोषः अंगिभूतरसोत्कर्षो गुणः काव्यशोभावहो धर्मोऽलंकारः रससमवायिनो धर्मा गुणाः रससंयोगहन्तारः अलंकाराः अनलंकृती इत्यत्र नञीषदर्थे ॥

का॰ प्र॰ २

एवमस्यकारणमुक्त्वास्वरूपमाह । तददोषौशब्दार्थौसगुणावनलंकृतीपुनःक्वापि । दोषगुणा लंकारावक्ष्यंते । क्वापीत्यनेनैतदाह । यत्सर्वत्रसालंकारौक्वचित्तुस्फुटालंकारविरहेपिनकाव्य त्वहानिः । यथा । यःकौमारहरःसएवहिवरस्ताएवचैत्रक्षपास्तेचोन्मीलितमालतीसुरभयः

हृतवान् — उन्मीलितनाविकसिततया मालतीतद्गन्धरभयः — उन्मादकारिणः

प्रौढाःकदंबानिलाः साचैवास्मितथापितत्रसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसिवेतसीत रुतलेचेतःसमुत्कंठते । अत्रस्फुटोनकश्चिदलंकारः रसस्यहिप्राधान्यान्नालंकारतातद्भेदान्क्र मेणाह । इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैःकथितः इदमितिकाव्यंबुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकस्यशब्दस्यध्वनिरितिव्यवहारःकृतः ततस्तन्मतानुसारिभिः न्यैरपिन्यग्भावितवाच्यव्यंग्यव्यंजनक्षमस्यशब्दार्थयुगलस्ययथा । निःशेषच्युतचंदनंस्तनत टंनिर्मृष्टरागोधरो नेत्रेदूरमनंजनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः मिथ्यावादिनिदूतिबांधवजनस्या ज्ञातपीडागमा वापींस्नातुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यांतिकं । अत्रतदंतिकमेवरंतुंगतासि

टी॰ २

अत्रस्फोटनकश्चिदलंकारः इति अत्रविभावनाविशेषोक्ती अस्फुटे तथाहि कौमारहरवरासन्निधानादीन्युत्कंठाकारणानि तदभावः कौमारवरसन्निधानादिः अतः कौमारहरवरा सन्निधानाद्युत्कंठाकारणाभावेपि उत्कंठायाउत्पत्तौ विभावना कारणाभावेकार्योत्पत्तिर्विभावना तथाकौमारहरवरादि सन्निधाद्युत्कंठाकारणसत्त्वायां अनुत्कंठाया अनु त्पत्तौविशेषोक्तिः कारणसामग्र्यांकार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इतिप्राधान्येनव्यपदिश्यते । अतादृशिगुणीभूतव्यंग्यंव्यंग्येतुमध्यमं । अतादृशिवाच्यादनतिशा
यिनि । यथा । ग्रामतरुणंतरुण्यानववंजुलमंजरीसनाथकरं पश्यंत्याभवतिमुहुर्नितरां
मलिनामुखच्छाया । अत्रवंजुललतागृहेदत्तसंकेतानागतेतिव्यंग्यंगुणीभूतं तदपेक्ष
यावाच्यस्यैवचमत्कारकारित्वात् । शब्दचित्रंवाच्यचित्रमव्यंग्यंत्ववरंस्मृतं । चित्रमितिगुणा
लंकारयुक्तं अव्यंग्यमितिस्फुटप्रतीयमानार्थरहितं अवरमधमं । यथा । स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छकु
हरच्छातेतरांबुच्छटा मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नायवः भिद्यादुद्यदुदारदर्दु
रदरीदीर्घादरिद्रद्रुम द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदामंदाकिनीमंदतां । विनिर्गतंमानदमात्म
मंदिराद्भवत्युपश्रुत्ययदृच्छयापियं ससंभ्रमेंद्रद्रुतपातितार्गलानिमीलिताक्षीवभियामराव
ती ॥ इतिश्रीकाव्यप्रकाशेकाव्यप्रयोजनकारणस्वरूपभेदनिर्णयोनामप्रथमउल्लासः
॥ १ ॥ ॐ क्रमेणशब्दार्थयोःस्वरूपमाह । स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दोत्रव्यंजकस्तथा ।

अत्रकवर्गगोष्ठीति

भक्तिबलापनेनरत्यादयो भावो विभज्यते परं च चमत्कारकारित्वा दस्फुटरसत्वर्थः ॥

उपयोगवम्

अत्रनायिका रूपस्यव्यंग्यस्यचमत्कारकारित्वा दस्फुटत्वम्

पदनियतजिज्ञासाआकांक्षा आकांक्षितस्यानेकस्यसंनिधिः संबंधार्हत्वं योग्यता
कालत्रयान्यतमसंसर्गोवायोग्यता तद्वशात् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तात्पर्यार्थ इति तात्पर्यार्थपरनामधेयो विशेषः क्रियाकारकादिसंबंधलक्षणः वपुः शरीरं यस्य स विशेषवपुः क्रियाकारकादिसंबंधविशेषमयः अपदार्थोऽपीति पदैरनाख्योऽपि वाक्यार्थः समुल्लसति ॥

का॰ अत्रेति काव्ये एषां स्वरूपं वक्ष्यते । वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः तात्पर्यार्थोऽपि केषु
प्र॰ चित् । आकांक्षासन्निधियोग्यतावशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशे
३ षवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीति अभिहितान्वयवादिनां मतं वाच्य एव वाक्यार्थ इति

स्वार्थसहितानि पदान्येव वाक्यार्थमभिदधतीत्यन्यः

3 त्वन्विताभिधानवादिनः । सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते । तत्र वाच्यस्य यथा । मा

मातः गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया तत् भण किं करणीयम् एवमेव न वासरः तिष्ठति

ए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए । ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ । अत्र

साधयन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मम

स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते । लक्ष्यस्य यथा । साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूम्मिआसि मज्झ

कृते सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावत् विरचितं त्वया

कए सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए । अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितं

पश्य निश्चलनिष्पन्दा

लक्ष्यं तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं व्यंग्यस्य यथा । उअ णिच्चलणिप्पन्दा निश्चला शरीरेण

बिसिनीपत्रे राजते बलाका निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्खशुक्तिरिव

भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व । अत्र निस्पन्दत्वे परिहीना निस्पन्दा अङ्गकम्परहिता

नाश्वस्तत्वं तेन च जनरहितत्वं अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित्कंचित्प्रत्युच्यते अथवा मिथ्या गी॰ ३

अथवा यदि त्वया नागतं तदा बलाकाया निस्पन्दत्वेन भवतीति व्यंग्यमित्यर्थः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अगृहीतसंकेतस्यार्थमात्रमतीतिरस्तीति तद्दृष्योऽर्थविशेषग्रहणं संकेतेनाम शब्दार्थयोः संबन्धावधारणं संकेतितमर्थं साकल्येन प्रतीतिमिमं नेति संकेति तार्थाभिधायकत्वस्य गतेरुः शाब्दत्वादिति भास्करः यम् ॥

संकेतितपदं लक्षणीयार्थनिरासार्थं साक्षात्पदं चेव्यवहितस्यार्थस्य निरासार्थं शब्देति लोक व्यवहारे वाच्यवाचकभावलक्षणः संकेतः गोशब्दस्येदं सास्नादिमत्त्वं वाच्यम् अस्य सास्ना दिमत्त्वस्य गोशब्दो वाचक इत्येवं रूपः संकेतग्रहः ॥

वदस्मिन्नत्वत्रगतोभूदिति निर्व्यज्यते । वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह । साक्षात्संकेतितं योऽर्थ मभिधत्ते स वाचकः । इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तेरभावात्संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्य वाचकः संकेतित श्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा । यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव । तथाप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र संकेतः कर्तुं न पार्यते इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां शब्दानां विषयविभागो न स्यादिति च तदुपाधावेव संकेतः । उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवे शितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । तत्राद्यो जा तिः । उक्तं च वाक्यपदीये । न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौरिति । द्वितीयो गुणः शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते । साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः । डित्थादिश ब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यवर्णो वक्त्राय

साध्य इति न त्रिधोनः सर्वापरीभूताः वयवक्रिया रूप इति जयंतः ।

नासादयति सप्तोतः । द्वितीयः सिद्ध उपाधिर्वि शेषाधानहेतुः गुणः कथ्यते जातिसामर्थ्याद्दासस्य रूपस्य ... पदार्थस्य वि शेषाधानहेतुरुपाधिर्गुणः कथ्यते ...

सकयावृत्त्यानियास्मन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं क्रमसहितं वाक्यानानेकदेशकालावच्छेदेन लक्षणः समुदायः संभवति तथाहि न खलु डित्थशब्दोच्चारणे काले स्यशब्दोऽस्ति यशब्दोच्चारणकाले वा डिशब्दः तथा चस्म र्यमाणानुभूयमानवर्णसमूहः शब्द इति संकेते ग्रहणं संहृतक्रमं उपसंहृतपूर्वापरीभावं त्वयंत्याम् ॥

शब्दस्य सातोमदोपाधिनिबंधनत्वं सत्ता जातिः शब्दो गवादिः ... स्ववत्त्वो न वि... शुक्लादिकमाधिरिति जयंतः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का०
प्र०
४

इच्छयाऽइत्यादिष्वर्थेषु प्राधान्येन सन्निवेशयन्निति समन्वयानुरोधाद् ज्ञानमकरोदिति गौः शुक्लश्च

महाभाष्यकृतिभाष्य... विवरणे ॥ परमाणुत्व... परि

लऽइत्यत्र गन्धादौ च जातिगुणक्रियाणां प्रवृत्तिः । इति श्रीमहाभाष्यकारः परमाणुत्वादीनां गुणा

माणुत्वादि भाष्य... जातिरेव ... गुणादीनां ... इत्याशंक्याह गुणक्रियायदृ

मध्यपाठात् पारिभाषिकेषु गुणत्वे गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव ल

च्छाशब्दत्वेन सर्वे हि नाना ... सर्वेषामपि जातिनिबन्धनम् ।

क्ष्यते । यथा । एकस्य मुखस्य स्वरूपस्य खड्गदर्पणतैलाद्यालम्बनभेदात् हिमवद्गिरिः शालाद्याश्रयेष

परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यदृच्छेन शुक्लः शुक्ल इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः नन्वशुक्लादि

इत्यादिषु ... सामान्यमेव यदृच्छेनायं डित्थोऽयं डित्थ इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः ।

सामान्ये गुणत्वे दृष्टादिपाकेष्वेवमेव पाकादित्वं बाल्यवृद्धत्वादिकं शारीरिकाद्यवस्थाभेदे डित्थ इत्यादि

शब्देषु च प्रतीतेषु गुणाभिन्नमानेन वाऽऽइत्याद्यर्थे ऽइत्याद्युत्वमस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्ति

निमित्तमित्यन्ये नत्वानपोह्यो वा शब्दार्थः केचित्तु कस्यचित् ग्रन्थगौरवभयात्स्वकृतौ त्रयपदार्थवादिनो

हदर्शितं । स च ध्वन्योऽर्थः तत्र शब्दव्यापारो ध्वन्याभिधीयते । सहानिमात्रात्सङ्केतितः संस्थेतिव

ग्रं०
४

हस्य । सत्यार्थबाधेन योगेऽप्यनिर्णीयप्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता ।

० अगोत्वनिषेधो हि शब्दार्थो न तु गोत्वविधिः अतएवापोहात्मकशब्दार्थस्वीकृतः नास्त्यर्थैः बोधः ॥ अपोहः शब्दार्थः कथमित्याह ज्ञानविचारासहत्वा सङ्केतत्वेन संकेतस्य कर्तृ ... शब्दानामयं वादिव्याप्तेर्निर योऽर्थः शब्दवाच्यः शब्दार्थ इति बौद्धाः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रिया कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगात् गंगायां घोष इत्यादौ च गंगादीनां घो
षाद्यधिकरणत्वासंभवान्मुख्यस्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वादौ सामीप्यादौ च संबंधे रूढितः
प्रसिद्धेः तथा गंगातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद्येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां
तथाप्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत्स आरोपितः शब्दव्यापा
रः सांतरार्थनिष्ठो लक्षणा । स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं उपादानं लक्षणं चे
त्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा । कुंताः प्रविशंति यष्टयः प्रविशंतीत्यादौ कुंतादिभिरात्मनः प्रवे
शसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यंते ततः उपादानेनेयं लक्षणा गौरनुबंध्य इत्या
दौ श्रुतिचोदितमनुबंधनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते विशेष्यं
नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या न
ह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिः व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते यथा क्रिय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ नामित्यत्र कर्तोऽकस्य इत्यत्र कर्मप्रविशयेति पिंडीमित्यादौ गृह्णं भक्षयेत्यादि पीनो देवदत्तो दिवा
प्र॰ न भुंक्ते इत्यत्र रात्रिभोजनं न लक्ष्यते श्रुतार्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात् गंगायां घोष इत्यत्र
५ तटस्य घोषाधिकरणत्वार्थाः सिद्धये गंगाशब्दः स्वमर्पयति इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा
5
उभयरूपा चेयं शुद्धोपचारेणामिश्रत्वात् अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च भेदरूपं तटस्थत्वं
संबंधाविवक्षणात् गंगायां घोष इत्यत्र न भेदः तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रति
पत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः गंगासंबंधमात्रप्रतीतौ तु गंगातटे घोष इति
मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः । सारोपान्या यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा आरो
प्यमाणआरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सा
रोपा । विषय्यंतःकृतेन्यस्मिन्नारोपविषये सति । साध्यवसाना । भेदाविमौ च सादृश्यात्
संबंधांतरतस्तथा । गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ । इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ गं॰ ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयः लक्ष्यमा
णा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् स्वार्थसहचारिगुणा
भेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यपरे साधारणगुणाश्रयणेन प
रार्थ एव लक्ष्यत इत्यन्ये। उक्तं चान्यत्र। अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमा
णगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वं तत्त्वे हि मञ्चाः
क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तं
आयुर्घृतं आयुरेवेदमित्यादौ सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरे एवमादौ च का
र्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे आरोपाध्यवसाने अत्र गौणभेदयोः भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः
सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनं शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वा
दि क्वचित्तादर्थ्यादुपचारो यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः क्वचित्स्वस्वामिभावाद्यथा राजकीयः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ २

6

पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावाद्यथा अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः क्वचित्तात्क
र्म्याद्यथा अतक्षा तक्षा। लक्षणा तेन षड्विधा। आद्यभेदाभ्यां सह सा च। व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ
सहिता तु प्रयोजने। प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव। तच्च गूढमगूढं वा। तच्चेति व्यङ्ग्यं
तत्र गूढं यथा। मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसं
स्थामतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते।
अगूढं यथा। श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानां उपदिशति कामिनीनां
यौवनमद एव ललितानि। अत्रोपदिशतीति। तदेषा कथिता त्रिधा। अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्या अगूढ
व्यङ्ग्या च। तद्भूर्लाक्षणिकः। शब्द इति संबध्यते तद्भूस्तदाश्रयः। तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्म
कः। कुत इत्याह। यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्ना
परा क्रिया। प्रयोजनप्रतिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत्प्रतीतिरपि तु गो॰ २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽर्पितत्वेन तस्मादेव शाब्दात् न चात्र व्यंजनादृतेन्यो व्यापारः तथा हि। नाभिधा समयाभावात्।
गंगायां घोष इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयंते न तत्र गंगादिशब्दाः संकेतिताः
हेत्वाभावान्न लक्षणा। मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः। तथा च। लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो
योगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्खलद्गतिः। यथा गंगाशब्दः स्रोतसि सबाध
इति तटं लक्षयति तद्वत्तटेपि सबाधः स्यात्प्रयोजनं लक्षयेत् न च तटं मुख्योर्थः नाप्यत्र बाधः
न च गंगाशब्दार्थस्य तटस्य स्रोतोगतपावनत्वाद्यैः लक्षणीयैः संबंधः नापि प्रयोजने लक्ष्ये
किंचित्प्रयोजने नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः। एवमप्यनव
स्थास्याद्या मूलक्षतिकारिणी। एवमपीति प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत्प्रयोजनांतरेण तदपि प्रयो
जनांतरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् न च शैत्यपावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्य
ते गंगातटे घोष इत्यतोधिकस्यार्थस्य प्रतिपत्तिश्च प्रयोजनमिति विशिष्टे लक्षणा तत्किं व्यंज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ७

नेनेत्याह । प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते । कुत इत्यत आह । ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः
फलमन्यदुदाहृतं । प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः फलं प्रकटता संविद्वा । विशिष्टे लक्षणा नैवं ।
व्याख्यातं । विशेषाः स्युस्तु लक्षिते । तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयः ते चाभिधातात्पर्यलक्ष
णाभ्यो व्यापारांतरेण गम्याः तच्च व्यंजनध्वननादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यं एवं लक्षणामूलं
व्यंजकत्वमुक्तं । अभिधामूलमाह । अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते संयोगाद्यै
रवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरंजनं संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिं
गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छे
दे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इत्युक्तदिशा सशंखचक्रो हरिः अशंखचक्रो हरिरित्युच्यते राम
लक्ष्मणाविति दाशरथ्योः रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः स्थाणुं भज भवच्छि
दे इति हरे सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे कुपितो मकरध्वज इति कामे देवस्य पुरारातेरिति रां॰ ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शंभो मधुनामत्तकोकिलइतिवसंते पातुवोदयितामुखमितिसाम्मुख्ये भात्यत्रपरमे

श्वरइतिराजधान्यां रूपाद्देशाद्राजनि चित्रभानुर्भातीतिदिने रवौ रात्रौवह्नौ मित्रंभाती

तिसुहृदि मित्रोभातीतिरवौ इंद्रशत्रुरित्यादौवेदएवनकाव्ये स्वरोविशेषप्रतीतिकृत्

शादिग्रहणात् । इयद्धस्तमित्यादौ शयद्धस्तमिवेहि शुक्तिवद्धेहि इयद्धस्तमित्यावक्ता प

द्धस्तमिवेहिहिदिशपदेहि । इत्यादावभिनयादयः इत्थंसंयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे

निवारितेऽप्यनेकार्थस्यशब्दस्ययत्क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्रनाभिधानियमनात्तस्याः न

लक्षणामुख्यार्थबाधाद्यभावात् अपितुअंजनंव्यंजनमेवव्यापारः । यथा । भद्रात्मनो

दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेःकृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लुतगतेःपरवारण

स्यदानाम्बुसेकसुभगःसततंकरोऽभूत् । तद्युक्तोव्यंजकःशब्दः । तद्युक्तोव्यंजनयुक्तः

यत्सोऽर्थान्तरयुक्तथा अर्थोऽपिव्यंजकस्तत्रसहकारितयामतः । तद्युक्तेतिव्यंजकः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ८

इतिश्रीकाव्यप्रकाशेशब्दनिर्णयोनामद्वितीयउल्लासः ॥ २ ॥ श्रीविघ्नहारिणेनमः

ॐअर्थाःप्रोक्ताःपुरातेषां । अर्थावाच्यलक्ष्यव्यंग्याः तेषांवाचकलाक्षणिकव्यंजकानां ।

अर्थव्यंजकतोच्यते । कीदृशीत्याह । वक्तृबोद्धव्यकाकूनांवाक्यवाच्यान्यसन्निधेः प्र

स्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारोव्यक्तिरेवसा ।

बोद्धव्यःप्रतिपाद्यः काकुर्ध्वनेर्विकारः प्रस्तावःप्रकरणं अर्थस्यवाच्यलक्ष्यव्यंग्यात्मनः

अ ति पृ थु लं जल कुं भं गृ ही त्वा स मा ग ता स्मि स खि त्व रि त म् श्र म स्वे द स लि

क्रमेणोदाहरणं । अइपिहुलंजलकुंभंघेत्तूणसमागदम्हिसहितुरिअम् समसेअसलि

ल निः श्वा स निः स हा वि श्रा मा मि क्ष णम्   गे त्रि ष्य दौ र्बु ल्यं चि न्ता

लणीसासणीसहावीसमामिखणं । अत्रचौर्यरतगोपनंगम्यते । ओण्णिद्दंदोब्बल्लंचिन्ता

अ ल स त्वं स निः श्व सि तं मे म न्द भा ग्या याः कृ ते स खि त्वा म पि अ ह ह प रि भ व ति

अलसत्तणंसणीससिअं महमंदभाइणीएकेरंसहितुहविअहहपरिहवइ । अत्रदू

त्यास्तत्कामुकोपभोगोव्यज्यते तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपांचालतनयांवनेव्याधैःसार्धं

सुचिरमुषितंवल्कलधरैः विराटस्यावासेस्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुःखेदंखिन्नेमयिभ गे॰ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जेनिवाधायपिञ्जरस्स । अत्रमध्येनयोगपः खेदः जंरहस्सतयोरपदृनिकाश्चायकाययते नच

वाच्यासिद्धोगमत्रकाञ्जरितिग्रणोभूतव्यंग्यत्वेशाकुंप्रभ्रमाद्रेणापिकाकोविश्रान्तेः । तो

रा मम गे इस्य ल नि मित्रा दृष्टिन वे नु र्यीः अन्यनः इदानी से वा ग्र हे तो चे क पा लो न सा ह ष्टिः

हूअमझगत्तहूणिमित्तोदिहिणामि अस्सनइंगहूस्स अन्तहूंनेंधकवोलेणसादिट्ठी ।

अत्रमस्यांवीकपोलप्रतिबिंबितांप्रयप्यतलेहवृष्टिरन्येवाभूत चलिनायांत्तस्यामन्येवजा

तेत्यहृतैनेमध्यत्रकाशकत्वं इतिव्यज्यते । उहेप्रोयंसवसकदलीस्त्रोणिगोभातिसाधीउ

जोत्कर्षांकृविनरमणोविभ्रमोनमेदायः किंचैनस्मिन्कुबन्तसहृदलन्निवतेवांनिवाता ये

नियोजयति ग्र ना इ म

षामग्रेसरनिकलिनाकोदकोपोमनोभूः । अत्रवनार्थेप्रविशोनिवाय्यते । एउजेइअणहूलम

नाः अब्र मो एह भावे से ण ले त्व ण मा धे यदि संध्यायां भवति वि मा मः

णाअत्रामवेरबरासिमसंग्रहलसि खणमेत्रजइसमारहहोइणबहोइवीसामो । अत्रसंध्या

संकेतकालइतिनटसंप्रतिकयाचितयोत्यते । सर्वइसमागमेस्यादितेज्ञापिपअर्जपदा

रमितेन पमेप्राकिविदिषुमिनामलहूमजेसवकानिजं । अत्रोपपतिंप्रत्युपसतेप्रकृतनान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ५

यत्कामिति निवार्यते । अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः नाहं हि दूरं
भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः । अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाभि-
सार्य इत्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते । गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मन्दभाइणी
अहअं अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं ज्जेव सुणसि करणिज्जं । अत्राद्य मधुसमये यदि व्र-
जसि अहं न भवामि यावत् भवतस्तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । आदिग्रहणाच्चेष्टादेः ।
तत्र चेष्टाया यथा । द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परस-
मासक्तं समासादितं आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने वाचस्तत्र निवारितं प्र-
सरणं संकोचिते दोर्लते । अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते निराकांक्षता
प्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया पुनः पुनरुदाह्रियते वक्त्रादीनां मिथः संयोगे द्विकादिभेदेन व-
क्त्रबोद्धव्यसंयोगे यथा । अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि मा पहिअ रत्तिअन्ध

गे॰ ५

श ख्या यां श्राव ञ्यो: श यि ष्ठा:

अस्मिन्नाहमहण्यसन्निहिसि । अनेनैवक्रमेणालक्ष्यक्रमव्यंग्ययोर्व्यंजकत्वमुदाहार्यम् ।
शाब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यनक्त्यर्थान्तरंयतः अर्थस्यव्यंजकत्वेतच्छब्दस्यसहकारिता ।
शाब्देतिनहिप्रमाणान्तरवेद्योर्थोव्यंजकः ॥ ॥ इतिश्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थनिर्णयोनाम
तृतीयउल्लासः ॥ ३ ॥ ॐ यद्यपिशाब्दार्थयोर्निर्णयेकृते दोषगुणालंकाराणांस्व
रूपमभिधानीयं तथापिधर्मिणिप्रदर्शिते धर्माणांहेयोपादेयताज्ञायते इतिप्रथम
मेवकाव्यभेदानाह । अविवक्षितवाच्योयस्तत्रवाच्यंभवेद्ध्वनौ अर्थान्तरेसंक्रमितमत्य
न्तंवातिरस्कृतम् । लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्येसति अविवक्षितवाच्योयत्रध्व
नाविति अनुवादादात्मध्वनिरितिज्ञेयं तत्रवाच्यंक्वचिदनुपपद्यमानत्वादर्थान्तरेपरिण
मितं । यथा । त्वामस्मिवच्मिविदुषांसमवायोत्रतिष्ठति आत्मीयांमतिमादायस्थिति
मत्रविधेहितत् । अत्रवचनादुपदेशादिरूपतयापरिणमति क्वचिदनुपपद्यमानतयार्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ १॰ 10

न्येनतिरस्कृतंयथा। उपकृतंबहुतत्रकिमुच्यतेसुजनताप्रथिताभवतापरं विदधदीदृ
शमेवसदासखेसुखितमास्स्वततःशरदांशतं। एतदपकारिणंप्रतिविपरीतलक्षणया।
कश्चिद्वक्ति। विवक्षितंचान्यपरंवाच्यंयत्रापरस्तुसः। अन्यपरंव्यंग्यनिष्ठं एषच।
कोप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्योलक्ष्यव्यंग्यक्रमःपरः। अलक्ष्येति नखलुविभावानुभावव्यभिचा
रिणएवरसाः अपितुरसैस्तैरित्यस्तिक्रमः सचनलक्ष्यतेत्र। रसभावतदाभासभावशां
त्यादिरक्रमः भिन्नोरसाद्यलंकारादलंकार्यतयास्थितिः। आदिग्रहणाद्भावोदयभाव
संधिभावशबलत्वानि प्रधानतयायत्रस्थितोरसादिस्तत्रागुणीभूतेलंकार्यैः यथोदाहरि
ष्यते अन्यत्रतुप्रधानेवाक्यार्थेयत्रांगभूतोरसादिस्तत्रगुणीभूतव्यंग्येरसवत्प्रेयऊर्जस्वि
समाहितादयोलंकाराः तेचगुणीभूतव्यंग्याभिधानेउदाहरिष्यते। तत्ररसस्वरूपमाह
कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच रत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः श्री॰ १॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः
उक्तं हि भरतेन । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति एतद्विवृणुते विभावै
र्ललनोद्यानादिभिः आलंबनोद्दीपनकारणैः स्थायी भावो रत्यादिको जनितः अनुभावैः
कटाक्षभ्रूभंगाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः
सहकारिभिरुपचितः मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसंधानान्नर्तकेपि प्रतीय
मानो रसः इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः रामएवायमयमेवरामइति नरामोयमित्यौत्तरकालि
केबाधे रामोयमिति रामःस्याद्वानवायमिति रामसदृशोयमिति च सम्यङ्मिथ्यासंशय
सादृश्यप्रतीतिविलक्षणया चित्रतुरगन्यायेन रामोयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे सेयं म
मांगेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः । मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणे
शरी लोचनगोचरं गता इति दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तस्तु । अविरल॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ए ॥

विलोलज्जलदः कालः समुपागतश्चायमित्यादि काव्यानुसंधानबलाच्छिक्षाभ्यासनिर्वर्ति
तस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथान
भिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद्गम्यगमकभावादनुमीयमानोपि वस्तुसौ
न्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भाव
स्तत्रासन्नपि सामाजिकानां चर्व्यमाणो रस इति श्रीशंकुकः। न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः
प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते पि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणी
करणात्मना भावकव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानंदमयसंविद्विश्रा
न्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः। लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थाय्यनु
मानेभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारव॰ ग्रं॰
त्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्यैः ममैवैते शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते न मम न शत्रोरेवैते॰ ए

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति संबंधिविशेषस्वीकारपरिहारानवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिका
नां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपा
यबलात्तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृतावशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरि
मितभावेन सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्च
र्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव स्फुर
न् हृदयमिव प्रविशन् सर्वांगीणमिवालिंगन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानु
भावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रसः स च न कार्यः विभावादिनाशेऽपि तस्य
संभवप्रसंगात् नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्याभावात् अपि तु विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयः
कारकज्ञापकाभ्यां अन्यत्क्व दृष्टमिति चेत् न क्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेत
न्न दूषणं चर्वणानिष्पत्त्या तन्निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यतां लौकिकप्रत्यक्षादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ९ 12 प्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवपरिमितेतर
योगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्ययोऽभिधीयतां तद्ग्राहकं च न नि
र्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधानत्वात् नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानंदम
यस्य तस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरताम
व गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्ये
व वीराद्भुतरौद्राणामश्रुपातादयोऽनुभावाः शृंगारस्येव करुणभयानकयोः । चिंतादयो
व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकांतिकत्वात्सूत्रे मिलि
ता निर्दिष्टाः वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः धरणिरभि
नवांकुरांकटंका प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे इत्यादौ । परिमृदितमृणालीम्लानमंगं प्र
वृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु कलयति च हिमांशोर्निष्कलंकस्य लक्ष्मीमभि रै॰ ९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नवकोरदंनञ्चेस्यांद्रुःकपोलः इत्यादौ । दूरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किंचाञ्चितभ्रूलतं मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्ण
क्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपंचचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभा
वानामौत्सुक्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामेवात्र स्थितिस्तथा
प्येतेषामसाधारणत्वमन्यत्र सद्भावेऽपि सत्त्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति । तद्विशेषानाह
शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः । तत्र
शृंगारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च । तत्राद्यः परस्परावलोकनाधरपानपरिचुंबनाद्यनंत
भेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते । यथा । शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचि
च्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामालोक्य
गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुंबिता । तथा । त्वं मुग्धाक्षि विनैव कं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ख॰

13

ञ्चुलिकयाधत्सेमनोहारिणी लक्ष्मीमित्यभिधायिनिप्रियतमेतद्वीटिकासंस्पृशि शय्योपान्त
निविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातःशनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः । अप
रस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुकइतिपंचविधः क्रमेणोदाहरणं । प्रेमार्द्राःप्रणय
स्पृशःपरिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्तामुग्धदृशोनिसर्गमधुराश्चेष्टाभवेयुर्मयि यास्वंतःक
रणस्यबाह्यकरणव्यापाररोधीक्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपिभवत्यानंदसांद्रोलयः । अ
न्यत्रव्रजतीतिकाखलुकथानाप्यस्यतादृक्सुहृद्योमांनेच्छतिनागतश्चहहहाकोयंविधेःप्र
क्रमः इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वांतानिशांतांतरेर्बालावृत्तविवर्तनव्यतिकरानाप्नोति
निद्रांनिशि । एषाविरहोत्कंठिता । सापत्युःप्रथमेपराधसमयेसख्योपदेशंविनानोजाना
तिसविभ्रमांगवलनावक्रोक्तिसंसूचनं स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैःपर्यस्तनेत्रोत्पला
बालाकेवलमेवरोदितिलुठल्लोलालकैरस्रुभिः । प्रस्थानंवलयैःकृतंप्रियसखैरस्रैरजस्रं

गे॰ ख

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थि
ता गंतव्ये सति जीवितप्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते । त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः
शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते
मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः । हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणं । आकृष्य पा
णिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मंत्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे तारस्वरं प्रथितथूत्कमदात्प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा । हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो
धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां
गिरश्चित्रस्थानपि रोदयंति शतधा कुर्वंति भित्तीरपि । कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयम
हमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं । क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुंभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतंतः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं
मेघनादः किंचित्संरंभलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि । ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुप
ततिस्यंदने दत्तदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्धावलीढैः श्रम
विवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति । उत्कृ
त्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंड्याद्यवयवसुलभान्युग्र
गंधीनि जग्ध्वा आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगत
मपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति । चित्रं महानेष बतावतारः क्व कांतिरेषाभिनवैव भंगिः लोकोत्तरं धै
र्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः । एषां स्थायिभावानाह । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रो
धोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः । स्पष्टं । व्यभिचारिण आ
ह । निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथा गर्वोविषादऔत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच सुप्तंविबो
धोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच त्रासश्चैववितर्क
श्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमीभावाःसमाख्यातास्तुनामतः ॥ निर्वेदस्यामंग
लप्रायस्यप्रथममनुपादेयत्वेप्युपादानं व्यभिचारित्वेपिस्थायिताभिधानार्थं तेननिर्वेदस्थायि
भावोस्ति । शांतोपिनवमोरसः । यथा । अहौवाहारेवाकुसुमशयनेवादृषदिवा मणौ
वालोष्टेवाबलवतिरिपौवासुहृदिवा तृणेवास्त्रैणेवाममसमदृशोयांतिदिवसाः क्वचित्पु
ण्यारण्येशिवशिवशिवेतिप्रलपतः । रतिर्देवादिविषयाव्यभिचारीतथांजितः भावःप्रोक्तः ।
आदिशब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषयाकांताविषयातुव्यक्ताशृंगारः । उदाहरणं । कंठको
णविनिविष्टमीशतेकालकूटमपिमेमहामृतं अप्युपात्तममृतंभवद्वपुर्भेदवृत्तियदिरोच
तेनमे । हरत्यघंसंप्रतिहेतुरेष्यतः शुभस्यपूर्वाचरितैःकृतंशुभैः शरीरभाजांभवदीयदर्श

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ १५
15

नेष्वनत्रिकालत्रितयेपियोग्यता । एवमन्यदप्युदाहार्यं । व्यभिचारीयथा । जानेकोपपराङ्मु
खीप्रियतमास्वप्नेद्यदृष्टामयामामांसंस्पृशपाणिनेतिरुदतीगन्तुंप्रवृत्तान्ततः नोयावत्परिरभ्य
चाटुकशतैराश्वासयामिप्रियां भ्रातस्तावदहंशठेनविधिनानिद्रादरिद्रीकृतः । अत्रविधिंप्र
त्यसूया । तदाभासाअनौचित्यप्रवर्तिताः । तदाभासारसाभासाभावाभासाः । तत्ररसाभासे
यथा । स्तुमःकंवामाक्षिक्षणमपिविनायंनरमसेविलेभेकःप्राणान्रणमखमुखेयंमृगयसे
सुलग्नेकोजातःशशिमुखियमालिङ्गसिबलात्तपःश्रीःकस्यैषामदननगरिध्यायसितुयं ।
अत्रानेककामुकविषयमभिलाषंतस्याःस्तुमइत्याद्यनुगतंबहुव्यापारोपादानंव्यनक्ति ।
रसभावोयथा । राकासुधाकरमुखीतरलायताक्षीसास्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्ते तत्किं
करोमिविदधेकथमत्रमैत्रींतत्स्वीकृतिव्यतिकरेकइवाभ्युपायः । अत्रचिन्तानौचित्यप्रवर्ति
ता एवमन्येप्युदाहार्याः । भावस्यशान्तिरुदयःसंधिःशबलतातथा । क्रमेणोदाहरणम् । गं॰ १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नस्याः सांद्रविलेपनर्त्तननटमङ्गष्ठङ्गांकितं किंवक्त्रस्य गणानां निख्यानिकरव्याजेन गोपायते
दृतस्त्रज्ञाङ्कनादिसुदीन्यसहमानसंप्रमार्ष्टुमयामास्त्रिण्णा कभसेनननह्यखवशाद्रस्यास्तुनहि
स्मृतं । अत्र कोपस्य । एकस्मिन्शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं
ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणान्मा भूत्सुप्त इवे
त्यमंदवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः । अत्रौत्सुक्यस्य । उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमा
देकतः सत्संगप्रियतया च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः वैदेहीपरिरंभ एष च मुहुश्चैतन्यमा
मीलयन्नानंदी हरिचंदनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः । अत्रावेगहर्षयोः । क्वाकार्यं शशा
लक्ष्मणः क्वच कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखं
किंवक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा ध
न्योधरं पास्यति । अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानां भावस्थितिसत्त्वाचो
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का· प्र· १६ 16

दाहृताश्च। मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन। ते भावशान्त्यादयः अङ्गित्वे राजानुगतविवा
हप्रवृत्तभृत्यवत्। अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स
कथितो ध्वनिः। शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः उभयश
क्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः। तत्र। अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते प्र
धानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा। वस्त्वेवेति अनलङ्कारं वस्तुमात्रं आद्यो यथा। उल्लास्य
कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः। अत्र वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकर
णिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः तिग्मरुचिर
प्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भ
वान्। अत्रैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः। अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो॰

गं· १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामपि । अत्रापि विरोधाभासः । निरुपादानसंभारमभि
त्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने । अत्र व्यतिरेकः अलंकार्यस्यापि
प थि क न त्र स्र स्त रो लि म ना कु प्र स्त
ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकारता । वस्तुमात्रेण यथा । पथिय ण एत्थ सत्थरमत्थि मण पत्थ
र स्थ ले ग्रा मे उ न्न तं प यो ध रं प्रे क्ष्य य दि व स सि त द्व स
रत्थले गामे उन्नअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु । अत्र यद्युपभोगक्षमोसि त
दास्स्वेति व्यज्यते । शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वं यत्र प्रसीदसि पुनः
स भात्युदारोनुदारश्च । अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकमेव कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते
अर्थशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये व्यञ्जकः संभवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रान्निष्पन्नो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा
वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः ।
स्वतःसंभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः कविना प्र
तिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनिबद्धेन वा वक्त्रेति द्विविधोपर इति त्रिविधः वस्तु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का० प्र० १२

17

अलससिरोमणिः

वा अलंकारो वाच्यं यद् गिरिंद्वादप्यभेदो यथा चन्द्रबोधनैः । क्रमेणोदाहरणं । अलससिरोमणी

सं नां णं आ अमो अ त्रिधन स मृ द्धिमयः इति भणितेन न नां गी म फुल्ल विलोचना जाता

धुत्ताणं अग्गिमो अत्तिधणसमिद्धिमओ इअ भणिए णणंगीपप्फुल्लविलोअणाजाआ । अत्र

ममैवोपभोग्य इति वक्तव्ये नाव लभ्यते । धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विश्रब्धचाटुक

शतानि रतान्तरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि

अत्र त्वमधन्या अहं तु धन्येति व्यतिरेको लंकारः । दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूटसंक्रान्तनि

घ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य

करे कृपाणः । अत्रोपमालंकारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु । गाढ

कान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रु

षा निजाधरं । अत्र विरोधालंकारेण अधरनिर्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति

तुल्ययोगिता समकालत्वान्यस्य चानेन निवर्त्यनामिति न तु झटिति प्रत्ययेत्यनश्चस्तुत्येनाच पयूदाह गं० १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्णोऽयं स्वनः संभवी व्यंजकः । कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिं वि
बुधरमणीगीयमानां यदीयां स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशंका दिङ्मातंगाः श्र
वणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति । अत्र वल्लनाद्येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादि
कै मी प्र ब ला ल्या रे ण जे न स म
बुद्धिजननेन चमत्कारं करोति । यत्कीर्तिरिति निवस्तध्वन्यते । कैमैसबेलामेफणातेनसम
रे ज य श्रीः र ही ता य था कं द रा भि वि ध रा न सु हृ पे कं दे स स्या प्रि ना
रुस्मिज श्रसिरीगाहिप्राजहाकंदराहिविद्धरा नस्मेदफ्रुकाल्टेप्रस्मिसणादेविष्ठा ॥ अत्रके
शाग्राह्वावल्लोहीपिनमदनाश्वकंदरारत्नान्विधरान्कंटेश्लेतीत्रन्येनतोवा एकत्रसंग्रामे विज
यदर्शनात्तस्यारयः पलायमानग्रहाणामिह नितीनिकाम्यहेतुः नपलायमानानांतद्वैरिणोपि त्वय
गा जो लि ग ने र भ सो य जे द थि ने ल कु
राभवे संभाव्यमानानां कंदराणां त्यजन्तीत्यपह्नुतिः । गाजोलिगनरहसोजश्रसि देयपलकु
स म य स यं ति म न चि नी ना म नः पी र न भी हः र व हृ द ये भः
समसरहमणसिणीणमाणीपीलणभी रहवहिहयभाहि । अत्रोहेत्यागमन्यालिशाना
या स्थ वि रे मिवहृ से नी क वि प द ना बु न ह ब ह वि ति वे शा द सं यति भ
दिचनवजम्बनेरनिवस्ता । जाथवीरवहमतीकश्वप्रपाबुसहृ बहविणिवेसाहावे स्तम्भ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ८

18

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

गो॰ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

म हि ला स ह स्र भ रि ते त व हृ द ये सु भ ग सा अ मां

यावत्तेषामसंप्रसादपादं जानाति विषन्न । महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअं

ती अ नु दि न म न न्य क र्मा अं ग त नु क म पि त नू क रो ति

ती अणुदिणमणण्णकम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ । अत्र हेत्वलंकारेण तनोस्तनूक

रणेऽपि न तव हृदये वर्तत इति विशेषोक्तिः एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरी

रो व्यंजकः एवं द्वादश भेदाः ॥ ३५४ ॥ शब्दार्थोभयभूरेकः । यथा । अतन्द्रचन्द्राभर

णा समुद्दीपितमन्मथा तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कं । भेदा अष्टादशास्य तत् ।

अस्येति ध्वनेः ननु रसादीनां बहुत्वे कथमष्टादशेत्याह । रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्य

ते । अनन्तत्वादिति यथा हि नव रसाः तत्र शृंगारस्य द्वौ भेदौ । संभोगो विप्रलंभश्च । संभो

गस्यापि परस्परदर्शनालिंगनपरिचुंबनादि कुसुमोच्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रो

दयर्तुषट्कवर्णनादयो बहवो भेदाः विप्रलंभस्याभिलाषादय उक्ताः उभयोरपि

विभावानुभाववैचित्र्यम् तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वं तत्रैव देशकालं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ १९

वस्याभेदाद्वस्त्वेकस्यैव यस्य स्थानेन्यत्वं कारणानामन्येषाम्‌ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य सामान्यमाश्रि
त्य समासादिष्वनिरेकप्रकारात्प्रपंचे । वाक्ये द्व्युत्थः । द्व्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः । पदेऽप्यन्ये ।
एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती । अपिशब्दा
द्वाक्ये एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यंग्येन वाक्यव्यंग्यापि भारती भास
ते । तत्र पदप्रकाशत्वेक्रमेणोदाहरणं । यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति । अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्वनियंत्र
खल व्यव हारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीरा
णत्वस्नेहपात्रत्वादिसंक्रमितवाच्याः । खलववहारा दीसंति दारुणा जइवि तहवि धीरा
णां हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति
णं हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झंति । अत्र विमुज्झंतीति । लावण्यं तद
सौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् । अत्र तदादिपदैः
अनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते । यथा । मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेमानंदघनस्त्वयूर्तिंबुधानक्रूरज्ज्ञनतोहृदेक्रमस्येयसि सत्त्वेवंयतिबोधितान्प्रतिवचसामाहृभी
नानना नीचैःशंसहृदिस्थितोहिनत्रमेप्राणेश्वरःपोष्यति । अत्रभीनाननेत्यनेननीचैःशं
सनविधानस्यफलज्ञनतागम्यते भावादीनांचपदस्यकाशाद्वोधकेनवैचित्र्यमितिनतद्दाक्षि
प्यते । रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः झटितिभ्रुकुटिविटंकित
ललाटपट्टोविभासितरूपभीमः । अत्रभैरवीयस्यभीमसेनउपमानं भ्रुकुटिभ्रुकुटिकृदेकांत
समादेशाननन्तरः कस्यनानंदनिष्यंदंविदधातिसदागमः । कदाचित्संकेतदायिनमेवप्र
त्यपयाहृदयमागौसति । सायंस्नानमुपासितंमलयजेनांगंसमालिंगितं यातोस्ताचलमौलि
मंबरमणिर्विस्रब्धमेदागतिः आश्चर्यंतवसौकुमार्यमभितःक्लांतासियेनाधुना नेत्रद्वंद्वम
मीलनव्यतिकरंशक्नोतिनेनासितुं । अत्रवल्लभानाहृतनपरपुरुषपरिचर्यास्नानासीनिवस्त्वध
नापदश्योतिनंव्यज्यते नदयामिमहाड्डंग्वविलीनाशेषमानकाः नदीननमहाज्ञादद्दीणाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का. प्र. ६ ४०

पुण्यचया तथा चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परंब्रह्मस्वरूपिणं । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका
अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखचिन्तनाह्लादाभ्यामनुभूता
नीत्युक्तं । एवं चाशेषपदद्योत्ये अतिशयोक्तौ क्षणदासावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनं
बत वीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वं । अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासे
न विधिरपि त्वामनुवर्तत इति सर्वपदद्योत्यो व्यङ्ग्यः । तरुवल्लहसमगोसम्मिश्रामितब्रह्मगोमिलाण
कमण्डलौ इत्यणावकृशास्त्रनागाङ्कणाङ्गवग्रणामहीसद्गुहः । अत्र द्रुपकेनत्वया स्वयमुत्कृष्टे
ज्ञः परिवृंहितं कृतं येन म्लानत्वमिति निमिलाणादिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गं । एवं स्वनः संभवी व्यञ्ज
कः । रात्रिश्चेदधवला सत्ततिलिग्रप्रक्षालितत्तृणाजोच्चाधे एकस्मिन्नगिग्रकूणाद्यभुवनरत्नेवि
ज्ञेवनो । अत्र वरतनायेषां कामिनामसौ राज्ञा स्मरसेभ्यो न कश्चिद्दीपनदादेशपरोऽग्रवर इतिज्ञा
यदिह रूपभोगपरैरेव तैः निपातितावास्ते इति भुवनराज्यपदद्योत्यं वस्तुप्रकाशपने । निशितशरा

गं. २.

रथियापर्ययन्तनं गोहृशिमहृहरिः स्वबलं वघस्यराले हिमिनिपननियत्रस्नाचनत्र्यतिकरमेन्य
समुन्मिषेन्त्वरयाः । अत्रवस्तुनाकगापदवस्याःपरस्परविरुद्धा अपिभवंतीति व्यतिकरपदयो
न्योविरोधः । वारिजंनोविपुलोमंदावकदाल्पियणाहि अपणास्यनभरपवघस्पे पणंणावलइमे
हरो । अत्रविरुद्धत्वानिवसवणाहेत्वलंकारेणहारेणवरनंकम्पमानइवालेइतिनचलती ।
निपदस्यंगपवस्तु । सोऽमृदसामेगलोधमिलोकलिअललिअणामदेहो नेइस्वंथइवलंलहि
अ सरोसरअसंगरोजयति । अत्रहृपकेनअरुराकर्षणेननयाकेशपाशः स्कंधयोःप्राप्तोयस्या
इतिविरतावप्यतिहृत्राभिलाषःकामुकोभूदितिस्कंदपदयोन्याविभावना पञ्चकविप्रोक्तोक्ति
मात्रनिष्पन्नशरीरः । णावग्रामिमामि अंकः सप्तहृअकोनंसिवणामहमहृसत्तं वसेहृमासम
गापगेम रअणिमानहृअज । अत्रवस्तुनामयीवान्यस्यामपिप्रथममनुरक्तास्वेननन इतिणावे
न्यादिप गेमीत्यादिपदयोन्यंवस्तुव्यज्यते । सहिणवीणकवणासमरास्मिअंकरालीसहीइणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
स
२१
21

विशेषणाहारिणोवारितो स्वेष्वर्णगर्भंतेनोन्नदोकहंरसिग्रम् । अत्रवर्णनाहाररूछेदेनंतंनरमन्यदेव
नरमवपमस्तुनत्वकथयकोहंगनिस्थनिरेकः कथंपदगम्यः । पविसंतोप्यवगावेविदलिग्रव
ग्रणाग्रलोऽस्यणपहम् खंधेचेत्तूणवत्वंहाहाणहोविवस्हसिसंहाकिविव । अत्रहेवलं
कारेणसंकेतनिकेतनंगच्छेतंकोनेहृष्टायदितत्रगच्छेन्नमिच्छसि नदपरंहृदंस्पृहीत्वागच्छेति
वक्तृकिंचिपदस्यंगं । विहल्लंवणांतमसहिर्दंत्वणक्रेनेनतल्लनरादिहिवारस्फुंसमिमेण
ग्रण्यागरुवोविपाहिग्रविहिम । अत्रनदीकूललेलनागहनेक्षनसंकेतमप्रांसंरुहम्पवेषाव॰
सेरपश्चादागतेहृष्ट्वा ग्रनर्नदीगमनायदुरागतात्व्याजेनबुद्धिपूर्वंव्याकुलयात्वयावरःस्फो
टितइति मयाचेतितंनत्किमिति त्वनास्वसिषितत्समीहितमिदृग्येवसप्रहृं नेसवभूनिकटेसवं
समर्थयिषो इतिहारस्यर्शोमिषेणोऽन्यपदृस्याकल । जहायप्रहरसेणग्रवरम्भ नाहण॰ मे॰
त्ममणा सावहसाविणबोफधपरवह्नः अहहहरस्नवहहिग्रपम । अत्रकाव्यलिंगेन॰ रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृद्गांपरवश्यं वास्मात्तु दिलाभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्तोस्मीत्यादेः परवध्वस
त्तूप्रकाशः पञ्चकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः वाक्यप्रकाश्येन पूर्ववदुदा
हृतं। प्राह्यार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाश्यो न भवतीति पंचत्रिंशद्भेदाः। प्रबंधेप्यर्थशक्त्यु
द्भूः। यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ भारते। यथा च। अलं स्थित्वा श्मशानेस्मिन्गृध्रगोमा
युसंकुले कंकालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे नचेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी। इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपर
मिदं वचनं। आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जीवेदपि क
दाचन अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनं गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यजध्वमविशंकि
ताः। इति निशि विजृंभमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्तननिष्ठं चेति प्रबंध एव प्रथते। अन्ये त्वे
कारणप्रभेदाः ग्रंथविस्तरभयान्नोदाहृताः स्वयं तु लक्ष्यतोऽनुगंतव्याः अपि साह्यात्पद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ टी॰ २२

वाक्ययोः । तत्र प्रकृतन्याययथा । रसकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य

रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति । अत्र जयतीति न तथा शोभते इत्यादिसमानेऽपि हि ।

स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेऽपि विद्यमाने पिधानमिति न तदेवोत्कृष्टं । तथा । येयान्साययत्रपाहु

नस्मशापष्ठंपादाननः कांनयाहिर्त्राणेवपदानिवासभवनाभावत्रयास्तन्मनाः नावस्पस्तनप

णिमस्फुटलसत्रीवीतिनिवद्धं धृतो धाविन्वेवहृतनयणामकमहोप्रेमणोविविचाणतिः । अत्रपदा

नीतिनतद्धारा दीनीति । निद्गपोर्थयथा । पथिपथिशुकचंचूचारुराभांकुराणां दिशिदिशिप

वमानो वीरुधांलासकश्च नरिनरिकिरतिद्राक्सायकान्पुष्पधन्वा पुरिपुरिचनिरुन्द्धमानिनी

मानचर्चा । अत्रकिरतीतिकिरणस्यसाध्यमानत्वंनिरुन्द्धेति निवर्तनस्यसिद्धत्वंनिजास्वपात्र

नत्रापिकुमप्रत्ययेनातीतत्वंद्योत्यते । यथावा लिखन्नास्तेभूमिंवहिरवनतः प्राणदयितो निरा गु॰

हाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पंजरशुकैस्तवावस्थाचेयं रा॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विसृज्यक दिने मानमथना। अत्र न लिखितो न्यपितप्रमादपर्यन्तमास्ते तथा स्ते इति निन्यासि

न इति भूमिमिति नन्तभूमाविति न हि बुद्धिपूर्वकं किंचिल्लिखित इतीति सुविभक्तीनां व्य

यं। गामिमिति ग्रेहि गामेव मामित्यत्रापि अग्राणि ग्रामिणा अग्रग्राणाम परिणोहं गामिज्ञाहोमि

स्वाहोमि। अत्र नागरिकाणामिति निबहुव्रीः रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदिति कालस्य।

एषाहि भग्नमाहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति रूपितस्य भार्गवस्योक्तिः। वचनस्य यथा। ता

लं गुणमाहणाणं ताणं हो कंठाणत्वस्स पेमासमताणभणिआणं संदरसीसमंजाश्रेअवसणाम।

अत्र गुणग्रहादीनां बहुत्वं प्रेम्णाश्चैकत्वं योज्यं। पुरुषव्यत्ययस्य यथा। रे रे चंचललोचनांचि

तरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिरप्रेमाणं महिमानमेणनयना मालोक्य किं नृत्यसि किं मन्ये विहरिष्य

से वनहन्तां श्रेचां नरागामि मामेघांकं टनटे हृतावलम्बिलासं मा तवा तोनिधे। अत्र प्रहासः

पूर्वेनिपातनस्य यथा। येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते संमितास्तैरपि प्रायः केवलनीतिरीतिश

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का० प्र० स्व

23

र्थयोः कार्यं किमुर्वीधरैः येनाशाक्रान्तः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमालेनस्तुनैवभवादृशा
स्त्रिजगति हिज्ञाः पवित्राः परं । अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यं गम्यते । विभक्तिविशेषस्य यथा ।
प्रधनाध्वनिधीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधितवदिवसं दिवसेनतुनरप भवानयुद्धविधिसि
द्धसाधुवादपदं । अत्र दिवसेनेत्यपवर्गे तृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति । भूयोभूयः सविधन
गरीरथ्यायां पर्यटन्तं दृष्ट्वादृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मा
लतीमाधवं यद्गाढोत्कण्ठालुलित ‥ रङ्गकैस्ताम्यतीति । अत्रानुकम्पावृत्तेः कद्वितनद्धित
स्य । परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान्
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते । अत्र प्र
शब्दस्योपसर्गस्य । कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः तमांसि ति
ष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलितां । अत्र तत्पयोगिनाशोनकस्य च द्वितनि

टी० स्त्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पातस्य । रामोसौभुवनेष्वविक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं दे
वोनजानातितं वंदीवैषयशांसिगायतिनमःस्यैकबाणाहतिश्रेणीभूतविशालतालविव
वरणोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः । अत्रासावितिभुवनेष्वितिगुणैरितिसर्वनामवचनप्रातिप
दिकवचनानां नत्वादितिनमादिति अपित्वस्मादितिसर्वादेरपिणोभाग्यविपर्ययादित्य
र्थासंपत्तिरूपत्वेननत्वभावरूपत्वेनाभिधानस्य । नक्षत्राणामगणाकलयतिकलामस्रमदन
धन्वभ्रुवोः पत्रत्वग्रे अधिवसतिसकलललनामौलिमियंचाकिनहारिणानयना । अत्रय
मनिजव्ययीभावकर्मसूत्राधाराणांस्वरूपस्यनक्षणत्वेइतिधन्वभ्रुवः समीपेमौलौवसतीत्य
त्रत्वादिभिस्तल्लोपेष्वेषांवाचकत्वेऽलिकस्थितस्वरूपस्यविशेषोपयत्नमत्कारकारीसपक्षव्यंज
कः एवमन्येषामपिबोद्धव्यं । वर्णरचनानांव्यंजकत्वंगुणस्वरूपनिरूपणेउदाहरिष्यति
अपिशब्दात्प्रबंधेष्वनाटकादिषु एवंरसादीनांपूर्वोक्तानांभेदास्त्वंगसहस्रभेदाः । भेदास्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ २४
25

दैकपंचाशत । व्याख्यानमेतेषां चान्योन्ययोजनं । संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
न केवलं शुद्धा एवैकपंचाशद्भेदा भवंति । यावदेषां स्वप्रभेदैरेकपंचाशता । संशयास्पद
त्वेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वेनैकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन संकरेण परस्परनिरपेक्षत्वेनैक
प्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणनेन । वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः १०४०४ । शुद्धभेदैः सह
शरेषुयुगखेन्दवः १०४५५ । तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते । खणपाहुणिआ देअर जाआ
ए सुहअ किंपि दे भणिआ रोअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई । अत्रानु
नयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणनन्यायेनोपभोग एव व्यंग्ये व्यंजक
इति संदेहः । स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना वाताः शीकरिणः प
योदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु
कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव । अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति चात्यन्ततिरस्कृत

रा॰ २४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह रामोस्मीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहक
भावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः
एवमन्यदप्युदाहार्यं ॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः । ध
एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदानाह । अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगम
स्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुंदरं । व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ
भिदाः स्मृताः । कामिनीकुचकलशवद्गूढं चमत्करोत्यगूढं तु स्फुटतया वाच्याय
मानमिति गुणीभूतमेव । अगूढं यथा । यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्तसूचीव
धव्यतिकरेण तुनोति कर्णौ काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोस्मि जीवन्न संप्रति भवामि
किमावहामि । अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य । उन्निद्रकोकनदरेणुपिश
ङ्गिताङ्गा गायन्ति मञ्जु मधुपाः गृहदीर्घिकासु एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीवपुष्पच्छद

का॰ प्र॰ २५ भग्नदयाचलस्त्रोत्रोविबिंबम्। अत्रचुंबनस्यान्यनतिरस्कृतवाच्यस्य। अत्रासीत्फणिपाश
बंधनविधिः शक्त्याभवद्देवरेगाढंवक्षसिताडितेहनुमताद्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यैरिंद्र
जिदत्रलक्ष्मणशरैर्लोकांतरंप्रापितः केनाप्यत्रमृगाक्षिराक्षसपतेःकृत्ताचकंठाट
वी। अत्रकेनाप्यत्रेति अत्रेंशाकिम्हूलात्रसारहूपस्य नस्याप्यत्रेतिघकः पादः अपा
रस्यरसादेः वाच्यस्यवावाक्यार्थीभूतस्यांगेरसाघन्तरणनहूपेवा। अत्रंसरवणोन्वंग्री
पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः। अत्रशृंगारःकरुणस्य
कैलासालयभाललोचनरुचानिर्वर्तितालक्तकव्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवःसा
वःसदात्रायतां स्पर्धाबंधसमृद्धयेवसुदृढंरूढायानेत्रयोःकांतिःकोकनदानुकारस
रसासद्यःसमुत्सार्यते। अत्रभावस्यरसः। अत्युच्चाःपरितःस्फुरंतिगिरयःस्फारास्तथांभो
धयस्तानेतानपिबिभ्रतीकिमपिनक्लांतासितुभ्यंनमः आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमिति प्र गें॰ २५

स्तोमिथ्यावद्धवस्त्रावद्धिम्ल्हदिमांसमूत्रमलवभुञ्जोवाचललनोऽङ्गद्दिनाः । अत्रविसम्रब्धयोरन्या
ख्योभावोराजविषयस्यरतिभावस्य । वेदीकृतप्रान्तपद्धिणांमृगाहशास्त्राःपश्यतांप्रेयसो
स्निग्धांतिप्रणयोतिल्लांतिपरितःचुम्बितांनिनैःसैनिकाः अस्माकंसुहृत्तैर्हशोतिप्रतितोस्यो
चित्तवारोनिधेर्विधुरलाविपदोविलासलटितिनैःमन्यार्थिभिःस्मर्यते । अत्रभावस्यरसाभा
वभावाभासोप्रथमद्वितीयार्धयोरन्यो । अविरलकरवालकंपनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः
ददृशेतववैरिणांमदःसगतःक्वापितवेक्षणेक्षणात् । अत्रभावस्यप्रशमः । सार्धंकुर
ङ्गकदृशामधुपानलीलांकर्तुंसुहृद्भिरपिवैरिणितेप्रवृत्ते अन्याभिधायितवनामविभो
गृहीतंकेनापितत्रविषमामकरोदवस्थां । अत्रभावस्योदयः । असोढस्तत्कालोल्लस
दसहभावस्यतपसःकथानांविस्रंभेप्यथचरसिकःशैलदुहितुः प्रमोदंवोदिश्यात्कपट
वटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यांयुगपदभियुक्तःस्मरहरः । अत्रभावस्यावेगधैर्ययोःसं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ २९

धिः । पश्येत्कश्चिच्चलचपलरेकात्वराहंकुमारीहस्तालंबंवितरहहहाव्युत्क्रमःक्वासिया

सि इत्थंपृथ्वीपरिवृढभवद्विद्विषोरण्यवृत्तेः कन्याकांचित्फलकिसलयान्याददानाभि

धत्ते । अत्रशंकासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानांशबलता । एतेचरस

वदाद्यलंकाराः यद्यपिभावोदयसंधिशबलत्वानिनालंकारतयोक्तानितथापिकश्चिद्ब्रू

यादित्येवमुक्तं यद्यपिसनास्तिकश्चिद्विषयो यत्रध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोः स्वप्रभेदादिभि

सहसंकरःसंसृष्टिर्वानास्ति तथापिप्राधान्येनव्यपदेशाभवंतीति क्वचित्केनचिद्व्यवहारः

जनस्थानेभ्रांतंकनकमृगतृष्णांधितधियावचोवैदेहीतिप्रतिपदमुदश्रुप्रलपितं कृता

लंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटनामयाप्तंरामत्वंकुशलवसुतानत्वधिगता । अत्रशब्दशक्ति

मूलानुरणनरूपो रामेणसहोपमानोपमेयभावोवाच्यतांनीतः । आगत्यसंप्रतिवियोग

विसंष्ठुलांगीमंभोजिनींक्वचिदपिक्षपितत्रियामा एतांप्रसादयतिपश्यशनैर्विभातेतन्वंगि गो॰ २९

पादपतनेन सहृदयविमः । अत्रनायककर्तृकाङ्गनोद्देशाक्षिप्तमूलो वल्लभरूपोनिरपेक्षत्वरावश्चिक
मल्लिनीहृत्त्वान्नैध्यारोपणीवस्थितः । वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा । भ्रमिमरतिमलसहृदयतां
प्रलयंमूर्छांतमःशरीरसादंच मरणंचजलदभुजगजंप्रसह्यकुरुतेविषंवियोगिनी॰
नां । अत्रहालाहलंव्यङ्ग्यं । भुजगरूपस्यवाच्यस्यसिद्धिकृत् । यथावा । गच्छाम्यच्यु
तदर्शनेनभवतस्तृप्तिःकिमुत्पद्यते किंत्वेवंविजनस्थयोर्हतजनःसंभावयत्यन्यथा
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपींहरिः
पातुनः । अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादेर्वाच्यस्य एतच्चैकदेशैकवक्तृगतत्वेन अ
परत्रभिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः । अस्फुटंयथा । अदृष्टेदर्शनोत्कण्ठादृष्टेविच्छेदभी
रुता नादृष्टेननदृष्टेनभवतालभ्यतेसुखम् । अत्रादृष्टोयथानभवसि वियोगभयंचय॰
थानोत्पद्यते तथाकुर्या इति अस्फुटं । संदिग्धप्राधान्यंयथा । हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्चंद्रोदयारंभइवांबुराशिः उमामुखेबिंबफलाधरोष्ठेव्यापारयामासविलोचनानि । अत्र
परिचुंबितुमैच्छदिति किंप्रतीयमानं किंविलोचनव्यापारणंवाच्यंप्रधानमितिसंदेहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागोभवतामेवभूतये जामदग्न्यस्तथामित्रमन्यथादुर्मनायते । अत्रजा
मदग्न्यःसर्वेषांक्षत्रियाणामिवरक्षसांक्षयंकरिष्यति इतिव्यंग्यस्यवाच्यस्यचसमंप्राधान्यं
काक्वाक्षिप्तंयथा । मथ्नामिकौरवशतंसमरेनकोपाद्दुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तः
संचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरूसंधिंकरोतुभवतांनृपतिःपणेन । अत्रमथ्नाम्येवेत्या
दिव्यंग्यं वाच्यनिषेधसहभावेनस्थितं । वाणीरकुडंगोड्डीनसउणिकोलाहलंसुणंती
घरकम्मवावडाएवहूएसीअंतिअंगाइं । अत्रदत्तसंकेतःकश्चिल्लतागहनंप्रविष्टइतिव्यंग्या
त्सीदंत्यंगानीतिवाच्यंसचमत्कारं । येषांभेदंयथायोगंवेदितव्याश्चपूर्ववत् यथायोग
मिति । व्यज्यंतेवस्तुमात्रेणयदालंकृतयस्तदा ध्रुवंध्वन्यंगतातासांकाव्यवृत्तेस्तदाश्रयादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध्वनिकारोक्तदृशा वस्तुमात्रेणापि चालंकारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वात् । सालंका
रैर्ध्वनेस्तैस्तु योगः संसृष्टिसंकरैः । सालंकारैरिति तैरिवालंकारैः अत्रालंकारव्यङ्ग्यैस्तु तैः
तदुक्तं ध्वनिकृता सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्यु
द्द्योतते बहुधेति अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी एवमनेन प्रकारेणावान्त
रभेदगणनेति प्रस्तुतनिरूपणेना । तथाहि । किंचिद्वाच्यतां सहते किंचिन्नेत्यत्र तत्र वाच्य
तां सहमानं विचित्रमिति वस्तुमात्रं विचित्रं त्वलंकाररूपं यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यं तथाः
पि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः स हि रसादिश
ब्देन शृंगारादिशब्देन वाभिधीयते न चाभिधीयते तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगेऽपि तस्य प्रतिपत्तेश्चेत्य
न्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयते इति निश्चीयते तेनासौ व्यंग्य एव
मुख्यार्थबाधाद्यभावाच्च पुनः लक्षणीयः अर्थान्तरसंक्रमितानत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
२८

28

तं संबन्धं विना लक्षणैव न भवतीति प्रागुक्तं प्रतिपादितं शब्दशक्तिमूले तन्नियन्त्रणेनानभिधेयस्या
र्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलंकारस्य च निर्विवादं व्यंग्यत्वं अथ शक्तिमूलेऽपि विशेषे संकेतः
कर्तुं न युज्यते इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकांक्षासंनिधियोग्यतावशात्परस्परसंस
र्गे यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्ता व्यंग्यस्याभिधेयतायां
येऽप्याहुः । शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया
अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्व्यात्मिकां अर्थापत्त्यावबोधेत संबन्धं त्रिप्रमाणकमिति
प्रतिपादितदिशा देवदत्त गामानयेत्युत्तमवृद्धेन वाक्यप्रयोगे देशाद्देशान्तरं सास्नादिमन्तम
र्थं मध्यमवृद्धे नयति सत्यनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्न इति तच्चेष्टयानुमाय तयोर
खण्डवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं संबन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते परतः
चैत्र गामानय देवदत्ताश्वं गामानयेत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारय

गो॰
२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति वाक्यस्थितानामे
व पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव संकेतो गृह्यत इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थो
न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यं यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येवेता
नि पदानि निश्चीयन्ते इति पदार्थान्तरमात्रेणैवान्वितः पदार्थः संकेतगोचरस्तथापि सामा
न्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते अनियतत्वात्पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्वि
ताभिधानवादिनः तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः संकेतविषय इति विशे
षभूतो वाक्यार्थो न सङ्केतितत्वाद्वाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपाद्यते तत्र हृदेऽर्थो न तथाभूत
स्तनिःशेषच्युतेत्यादौ विध्यादेस्तु चाश्रुतान्वितोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त
न्विताभिधानेऽन्वितविशेषस्त्ववाच्य एवेत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः यदप्युच्यते
नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते इति तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा प्राहुस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकाशत्वात्रकारकत्वं ज्ञापकत्वेनज्ञातस्यकथं ज्ञातत्वंचसंकेतेनैवसत्यान्वितमात्रे एवं
चनिमित्तस्यनियतनिमित्तत्वेयावन्नानिश्चितंतावन्नैमित्तिकस्यप्रतीतिरेव कथमितिनैमित्ति
कार्थानुसारेणनिमित्तानिकल्प्यंते इत्यविचारिताभिधानं यत्त्वभिदधतिसोयमिषोरिवदी
र्घदीर्घोव्यापारइतियत्परः शब्दःसशब्दार्थइतिविधिरेवात्रवाच्यइतिनदत्तात्पर्यज्ञः तात्पर्य
वाचोयत्रैवदैवानांप्रियाः तथाहिभूतभव्यंसमुच्चारणेभूतंभव्यायोपदिश्यते इतिकारकप
दार्थाः क्रियापदार्थेनैवान्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिनिर्वर्तकस्वक्रियाभिसंबंधात्सा
ध्यायमानतांप्राप्नुवंतितत्त्वादप्यदृष्टत्वान्यायेनयावदप्राप्तंतावद्विधीयते तथा ऋत्विक्प्र
चरणेप्रमाणांतरात्सिद्धेलोहितोष्णीषाः ऋत्विजःप्रचरंति इत्यत्रलोहितोष्णीषत्वमात्रंवि
धीयते हवनस्याग्न्यंतरात्सिद्धेः दध्नाजुहोतीत्यादौदध्यादेःकारणत्वमात्रंविधेयं क्वचिदुभ
यविधिः क्वचित्त्रिविधिरपि यथा रक्तंपटंवयेत्यादौ एकविधिर्द्विविधिः त्रिविधिर्वा ततश्च

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्येवं विधेयं नैवेवनान्वयेऽभिस्तूपात्रं स्यैव शाब्दस्यार्थेनान्वयं नत्वप्रतीतमात्रे एवं हि पूर्वो भा
वनीत्यादावपरार्थेऽपि क्वचिनान्वयं स्यात् यत्तु वैवं विषंभक्षय मा चास्य गृहे भुंक्ष्वा इत्यत्र
परक्षगृहेन भोक्तव्यमित्यत्र नान्वयमिति सएव वाक्यार्थ इत्युच्यते न तु चकारएकवाक्यता
हेत्वनार्थः न चाख्यानवाच्ययोरन्वयोऽस्तीति भाव इति विषभक्षणवाक्यस्य हद्वाच्यत्वेनान्व
नाकल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतत्गृहे भोजनमिति सर्वथा मास्य गृहे भुंक्ष्वा इत्युप
त्रशाब्दार्थएव नान्वयं यदि च शाब्दस्य नैरपेक्ष्येण यावानर्थो गम्यते तावति प्रत्येये शाब्दस्याभिधेव
व्यापारः न त्वकथं ब्राह्मण पुत्रस्ते जातो ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्य
त्वं कस्माद्वा लक्षणा लक्षणीयेऽप्यर्थे दीर्घदीर्घो अभिधाव्यापार एव प्रतीतिसिद्धेः किमिति च
श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वमर्थविप्रकर्षादित्यन्विता
भिधावादेऽपि सिद्धान्तं किंच रूढिविनिमित्तपदयोर्वैपरीत्येकवाच्यानवर्तिनि कथं इष्टत्वे ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ३॰

30

नह्यत्र सत्योऽर्थः पदान्तैरन्वितऽऽत्मनाभिधेयपदैस्त्येवमात्रपतित्याज्यं स्यात् यदि च वाच्यवा-
चकत्वव्यतिरेकेन व्यंग्यव्यंजकभावो नाभ्युपेयते नत्वसाधकत्वादीनां नित्यदोषत्वं — कष्टत्वा-
दीनामनित्यदोषत्वमिति विभागाकरणमनुपपन्नं स्यात् न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया
प्रतिभासात् वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेन व्यंग्यव्यंजकतानाश्रयणे तु व्यंग्यस्य बहुविधत्वात्
कश्चिदेव कस्यचिद्दोषो नित्ये नोपपद्यत एव विभागव्यवस्था । द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिन इत्यादौ पिनाकपाण्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपालादिपदा-
नां काव्यानुगुणत्वं प्रत्युत वाच्योऽर्थः सर्वोऽन्यानिय ह्यत्येकरूप एवेति नियतोऽसौ न हि नतो-
न्नमर्केऽस्त्यादौ वाच्यः क्वचिदन्यथा भवति प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशे-
षसहायतया नानात्वं भजते तथा च गतोऽस्तमर्क इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्ददानावसर इ- ग॰
त्यभिसरणमुपक्रम्यतामिति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति कार्यकरणाद्विवर्ततां सहह इति संध्यो ३॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विधिरुपक्रम्यतामिति हृद्यं मागाइति सुरभयोऽस्तु हृद्यं प्रवेश्यंतामिति संज्ञापोधनानभवतीति
विक्रीयवस्तूनि संक्रियंतामिति नागतोऽयमेवानिरवधिकंरूपोऽयंस्तत्रनवमतिभाति वा
च्यवंशपयोर्निःशेषत्वाद्यौ निषेधविधानमना मास्मदेशस्मार्थविचार्यकार्यमार्यसम्मर्या
दस्रदाहृतं मेभ्योऽतिनंबाः किमस्मद्धराणामत्रनस्मरस्मरविलोकिनीनां इत्यादौ संशयपां
नस्त्रंगाद्यन्यतरगतनिस्थघटूपेण कथमवतिपदर्यैवाद्यत्रिमानानास्थिधारादलनगलिनमूर्धां
विद्विषां स्वीकृतानाश्रीः नत्रनवतिहतारेवण्यसौ किंननीनां त्रिदिवमपरानंगैर्वल्लभा कोऽत्र
देभिः । इत्यादौ निन्दास्तुतिवक्रोक्त्यासत्वरूपस्य पूर्वपक्षाङ्गत्वेन प्रतीतेः कालस्य शाखाश्रयत्वे
नग्राह्यशाखैकदेशानदर्शवशोसंहटनाश्रयत्वेनचाश्रयस्य शाखाद्यैश्रमनत्तानेन प्रकारणा
दिसद्दायप्रतिभानैर्मेलपसाहित्येनचावगमइतिनिमत्तस्य बोद्धमात्रविदग्धव्यपदेशयोः
प्रतीतिमात्रचमत्कृतेनचमत्कृत्योस्त्वकारणात्कार्यस्य गतोऽस्तमर्कं इत्यादौ प्रदर्शितनाथेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ म॰ टी 3|

संख्येयाः । कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं सभमरपउमग्घाइरि वारिअवा
मे सहसु इण्हिं । इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन विषयभेदेऽपि वाच्यैकत्वं न तु क्वचिदपि नी
लानीलादौ भेदो न स्यात् । उक्तं हि अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभे
दश्चेति वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षित्वमपीति न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वं
किंच । वाणीरकुडङ्गेत्यादौ प्रतीयमानमर्थमभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव विश्राम्यतीति न त
गुणीभूतव्यङ्ग्ये प्रतीतान्यर्थभूतो व्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन्कस्य व्यापारस्य
विषयतामवलम्बतां न तु रामोऽस्मि सर्वं सहे इति रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नो
चितमिति । रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यादौ लक्षणीयोऽर्थो नानात्वं
भजते विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति न तदवगमस्य शाब्दार्थायत्तः प्रकरणादिसव्यपेक्षस्येति गें॰
कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम उच्यते तत्त्वमेवं न त्वलक्ष्याख्यानार्थेनानियतसंबन्धो लक्ष्यायते टी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पाकरणे प्रतीयमानस्य प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसंबंधः अनियतसंबंधः संबंधसं।
बंधश्च द्योत्यते नच। अन्यइन्थणिमज्जइ एन्थ अहं दिअसअं पलोएहि मापहिअरत्ति
अंधअसिज्जाइ मह णिमज्जहिसि। इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ तत्र व्यंग्योर्थबाधः।
नन्वेवमलक्षणायामपि व्यंजनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितं यथा च। समय
सव्यपेक्षा अभिधा तथा मुख्योर्थबाधादित्रयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा अतएवाभि
धापुच्छभूतामित्याहुः नच लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदनुगमेन तस्य दर्शनात् नच तदनुगा
तमेव अभिधावलंबनेनापि तस्य भावात् नचोभयानुसार्येव वाचकवर्णानुसारेणापि त
स्य प्रसिद्धेः इत्यभिधातात्पर्यलक्षणाख्यव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारः नप
ह्नवनीय एव तत्र अत्ता इत्थ इत्यादौ नियतसंबंधः होइ रोमो इत्यादावनियतसंबंधः।
विवरीअरए लच्छी बंहं दट्ठूण णाहिकमलत्थं हरिणो दाहिणणयणं रसाउला झत्ति ढक्केइ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ३२

इत्यादौ संबंधसंबंधः अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मता व्यज्यते तन्निमीलनेन सू
र्यास्तमयस्तेन पद्मसंकोचः ततो ब्रह्मणः स्थगनं तत्र सति गोप्यांगस्यादर्शनेन मदर्शने
निर्भरणं निधुवनविलसितं । अत्र वेड्डाद्विनिर्णीयो वाक्यार्थ एव वाच्यो वाक्यमेव वाचकमिति
येप्याहुस्तैरप्यविनाभावप्रतीतेः पदार्थकल्पनाकर्तव्यैवेति तत्पक्षेप्यवश्यपदश्रोतोदाहर
णादौ विध्यादेः व्यंग्यस्यैव वाच्यात्संबंधेनावश्यप्रतीयते यतः कुतश्चिद्यस्य कस्यचिदर्थस्य प्र
तीतिप्रसंगात् एवं च संबंधाद्व्यंग्यव्यंजकभावो प्रतिबंधेवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियति
धर्मिनिष्ठत्वेन त्रिरूपाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानमनुमानं च तद्रूपमेव पर्यवस्यति । तथाहि । भम
धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेन गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ।
अत्र हि निवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेर्भ्रमणमनुमापयति यद्यद्भीरु
भ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं गोदावरीतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरु

टी॰ ३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्धोपलब्धिः प्रयुज्यते भीरुरपि गुरोर्वा प्रभोर्वा निर्देशेन प्रियानुरागेणान्येन वा एवंभूतेन हेतु
नासत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेति
विरुद्धोऽपि गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निश्चितोऽपि तु वचनात् न च व
चनस्य प्रामाण्यमस्ति अर्थेनाप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च तत्कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः
तथा च निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि कारणान्तरतोऽपि
भवन्ति अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि
व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तं न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्न
मिति कथमनुमानं एवंविधादर्थादेवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्ति
वादिनः पुनस्तददूषणं ॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णभेदनि
र्णयो नाम पंचम उल्लासः ॥ ५ ॥ श्रीविघ्नौघहारिणे नमः ॥ शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं का

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ त्र
33

व्यङ्ग्यस्पर्शादृते गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः । तत्र शाब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वं प्र
र्थचित्रे वा शब्दस्य तथा चोक्तं । रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः । न कान्तमपि निर्भू
षं विभाति वनिताननं । रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे । सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां
वाञ्छन्त्यलंकृतिं । तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी । शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं
द्वयं तु नः इति । शाब्दचित्रं यथा । मध्यममहरणच्छायानावन्नतः कनकप्रभास्फुटत्रविरहोत्त्रा
स्यत्तन्वीकपोलतलश्रुतिः उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसबिसिनीकन्दच्छे
दच्छविर्मृगलाञ्छनः । अर्थचित्रं यथा । ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मलदृ
शामलकाः खलाश्च नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजे
ति । यद्यपि सर्वकाव्येऽर्थतो विभावादिरूपतया रसपर्यवसानं तथापि स्फुटस्य रसस्या
नुपलम्भात् अव्यङ्ग्यमेतत्काव्यद्वयमुक्तं । तत्र च शाब्दार्थालंकारभेदाद्बहवो भेदास्ते चालंका टी॰ त्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रतिनिघेतिनिर्णीयते ॥ इतिश्रीकाव्यप्रकाशेशब्दार्थचित्रनिरूपणंनामषष्ठउल्लासः ॥ ६
काव्यस्वरूपंनिरूप्यदोषाणांसामान्यलक्षणमाह । मुख्यार्थहतिर्दोषोरसश्चमुख्यस्त
दाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनःस्युःशब्दाद्यास्तेनतेष्वपिसः । हतिरपकर्षःशब्दाद्या
इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने विशेषलक्षणमाह । दुष्टंपदंश्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यप्रयु
क्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थंनिरर्थकमवाचकंत्रिधाश्लीलम् । संदिग्धमप्रतीतंग्रा
म्यंनेयार्थमथभवेत्क्लिष्टं अविमृष्टविधेयांशंविरुद्धमतिकृत्समासगतमेव ॥ श्रुति
कटुपरुषवर्णरूपंयथा । अनंगमंगलगृहापांगभंगितरंगितैः आलिंगितःसतन्वं
ग्याकार्तार्थ्यंलभतेकदा । अत्रकार्तार्थ्यमिति च्युतसंस्कृतिव्याकरणलक्षणहीनंयथा
एतन्मंदविपक्वतिंदुकफलश्यामोदरापांडुरप्रांतेहंतपुलिंदसुंदरकरस्पर्शक्षमंल
क्ष्यते तत्पल्लीपतिपुत्रिकुंजरकुलंकुंभाभयाभ्यर्थनादीनंत्वामनुनाथतेकुचयुगंपत्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृतं मा कृथाः। अत्रनाथ इति सर्पिषो नाथते इत्यादावाशिषि नाथ इति अत्र च याचनमर्थः
तस्मान्नाथति स्तनमिति पठितव्यं अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतं। यथा यथा
यं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते तथा मन्ये दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोथवा। अत्र दैवतश
ब्दो दैवतानि पुंसि वा इति पुंस्याम्नातोपि न केनचित्प्रयुज्यते। असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च
तत्रास्य शक्तिः। यथा तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति स
म्प्रति सादरं अत्र हन्तीति गमनार्थे निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेर्थे प्रयुक्तं यथा। यावक
रसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिरभ्य चुम्बिता
सहसा। अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोर्थो व्यवधीयते। अनुचि
तार्थं यथा। तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या प्रयान्ति तामाशु
गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः। अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचि ग्रं॰ ३४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नार्थं । निरर्थकं स्मरणमात्रप्रयोजनं चादिवदेव यथा । उन्नालनलकमलकेसरपरागगौर
द्युते हि मम गौरि अभिवाञ्छितं प्रसिद्ध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन अत्र हिशब्दः । अवाच
कं यथा । अवंध्यकोपस्य निहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः अमर्षशून्येन
जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः । अत्र जन्तुपदं प्रदानर्थे विवक्षिते न तद्वचनं
भिधायकं । यथा वा । हा धिक्सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेद
रुजान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितं किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्क
थं तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना । अत्र दिनमिति प्रकाशमयीमित्य
र्थो अवाचकं । यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगमने यथा जंघाकाण्डोरुनालो नखकिरण
लसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः भर्तुर्नृत्ता
नुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ३५
35

भवान्याः । अत्र हृदयदयितायोर्भेदिद्धधादिति विधेयेति धीशब्दाज्ञप्रसाधुमंगलव्यंजकत्वं । यथा
साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते तस्य धीशालिनः कोन्यः सहेतारालितां भ्रुवं ।
लीलातामरसाहतोन्यवनितानिःशंकदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य
नेत्रे स्थितः मुग्धा कुड्मलितानने विदधती वायुं स्थिता तस्य सा भ्रांत्या धूर्ततयाथवा नतिमृ
ते तेनानिशं चुंबिता । मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्घनरुचिरकलापो निःस
पत्नोस्य जातः रतिविगलितबंधे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही
अत्र साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडाजुगुप्सादिव्यंजकाः । संदिग्धं यथा । आलिंगितस्तत्रभवान्सं
पराये जयश्रिया आशीःपरंपरां वंद्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु वंद्यां किं हठहृतमहिला
यां किं नमस्यामिति संदेहः अप्रतीतं यत्केवले शास्त्रे प्रसिद्धं यथा । सम्यग्ज्ञानमहाज्योति
र्दलिताशयताजुषः विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्म बंधकं । अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो

ग्रं॰ ३५

योयोगशास्त्रादावेवप्रयुक्तः ग्राम्यंकेवलेलोकेस्थितं। यथा राकाविभावरीकान्तसंक्रा
न्तद्युतितेमुखं तपनीयशिलाशोभाकटिश्चहरतेमनः। अत्रकटिश्च नेयार्थे काश्चिवै
वल्यमाक्षिप्तमिति यत्रैविहितंलाक्षणिकं यथा शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरी
प्रियं करोतितेमुखंतन्विचपेटापातनातिथिम्। अत्रचपेटेननिर्जितत्वंलक्ष्यते अथ
समासगतमेव दुष्टमितिसंबन्धः अन्यत्रकेवलेसमासगतेच क्लिष्टंयतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्य
वहिता। यथा अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशंशोभतेऽत्यर्थंभूपाल
तवचेष्टितं। अत्रात्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्यज्योतिरुद्गमेनभासिभिःकुमुदैरित्यर्थः
अविमृष्टःप्राधान्येनानिर्दिष्टः विधेयांशोयत्रतत् यथा। मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरल
गलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नां कैला
सोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणांदोष्णामेषांकिमेतत्फलमिहनगरी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ स्त्वगेयन्न्यासः । अत्र मिथ्यामहिमत्वेनानुवाद्यं अपितु विधेयं । यथा च । स्रस्तां नितम्बा
प्र॰ दवरोपयन्ती पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीं न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव
३६ कार्मुकस्य । अत्र मौर्वीं द्वितीयामिति द्वितीयामत्रमुत्प्रेक्ष्यं । यथा च । वपुर्विरूपाक्षम
36 लक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तम
पि त्रिलोचने । अत्र अलक्षिता जनिरिति वाच्यं । यथा च । आनन्दसिन्धुरतिचापलशालि
चित्तसंदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्तां तां नितनोति न वसं
प्रति धिग्धिगस्मात् । अत्र न सक्केति निषेधो विधेयः यथा । नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृ
प्तनिशाचरः सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनं अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्प
रा कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी । इत्यत्र अप्रक्रेनानुवादेन नान्यदत्र गो॰
किंचिद्विहितं यथा । जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः ३६

त्वमत्रस्फुटं । इत्यत्राशक्तानाधरन्वादेनात्मगोपनादिविरुद्धमतिहृद्यथा । रथाकर
कलाकारविशारदविचेष्टितैः अकार्यमित्रमेकोऽसौ न स्यात्किं वर्णयामहे । अत्रकार्य
विनामित्रमिति विवक्षितं अकार्यैकमित्रमिति प्रतीतिः यथा वा । चिरकालपरिश्रामि
लोचनानंददायिनः कांताकांतस्य सहसाविस्थातिगलग्रहं । अत्रकंठग्रहमितिवा
च्यं । तथा । नत्वत्संपदिनामभ्युनकरुणां सेनानयंनात्मनः नेनव्याकुजनाथस्त्रभगव
नोदेवाज्ञवानीपतेः तत्रस्त्रमहांधनारकविधाद्विषयदमोत्सवः स्कंधस्कन्दस्व
प्रियोहमथवा शिष्यः कार्योविस्मृतः । अत्रभवानीपतिशाङ्कोभवान्याःपत्यंतरप्रतीति
करोति । यथा गोरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिजासिंहः सविधेनिरहंकारः
पादाहुःसोऽविकारमणः । अत्राविकारमणइति विरुद्धांमतिमुत्पादयति । कुतिक
इत्समासगतंयथा । सान्द्रेचन्द्रधामाइनरांगितविलोचना वर्हिनिक्रांदनाडेथंकालः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काव्य॰ प्र॰ ३८ 37

वसमुपागतः । एवमन्यदपि तेषमाश्रणामप्युक्तं सेवकामसमर्थं निरर्थकं ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन । केचन न पुनः सर्वे । क्रमेणोदा सो

ऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सीत्सममंस्त बन्धून् व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ

समूलघातं न्यवधीदरींश्च स राजन्वेषकुरुः स्वचक्षनो भानुकानोपरस्परास्म श्वेनेलस्क

नाद्यैश्च ध्वनदेशैरुसंमतान श्वचऊः ध्वनत्ऊः श्वेनेलस्कोवापिरोस्फः सापकस

हायगाहेमकरपुनलिपमिनदमाधिपतेः श्वस्रुविभाहलेभातितनामदा ।

निपक्षाकः श्वस्मायकादयः शाहाःलेखाःत्रिमामिवहयथाः पर्यायाःशा ।

गयश्येनयापूर्मिजाऊविहलावनेपटयमिगणाग्राममममिनोषशोगायेत्वे

नेरिशादिशिवनग्रालवविभो शारज्येपन्तलागौरमुटनिकटसर्वागलहुमातः ।

याष्पिवकीनिर्धेमतिविगनाक्काटनमिह श्वरऊविंदारिशाहोर्धानरंश्वनिपा । ३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रयतनुपश्लोकमानस्यतिरस्कारंव्यनक्तीत्यनवितार्थः । अत्रअग्रहिंसयामाण्यविष
माद्यःकरोत्यपं निद्रांसहस्वपर्णानांपलायनपरायणो । अत्रअत्रअग्रहिंसयामविष
माद्यनिद्रापर्णाशाह्वाः प्रकल्पनलदगगनसमाश्वसंकोचनपद्मानाममवाचकाः । भ्र
पनेरूपसर्पणीकमनावामलोचना । ननवन्यहरणोन्मादवतीमोहनमारयो प्र
योपसर्पणापहरणमोहनशाह्वाक्रीडादायिनावस्मीलाः नेन्द्रैवांतेसमभ्यांतिपरो
त्सर्गेवभंजनेन इतराश्चंद्रहेयेभ्यांकवीनांस्थानयवर्तनेनं अभवांतोन्तर्गतप्रवर्तनेनशब्दाः
नगमान्तदायिनाः । पितृवसतिमहंचजानामितांसहपरिवारजनेनेनयच्चमे भवतिम
पहिमावकान्वयेहृदयमशोषितशोकशल्यकं अत्रपितृगेहमित्यादौविवक्षितेना
प्रमशानादिप्रतीतौअमंगलार्थत्वं स्थालयोह्यावासःपरःआमपर्यामसकंपनः मार्गेण
प्रवणोभावस्तुनिरेभविलोकानां अत्रमहावादिशाह्वाःकिंदेवसेनाशारविसत्वर्याःकिं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का
पु
३८
३४

मरिणाद्ययोऽस्तिसंदेहः तस्यापिमात्रोपायस्यामीऽत्रसंवेगहाग्नयः दृढमूमिषि
याश्रमेयत्नस्मफलितस्तावे अत्रापिमात्रोपायायादयः योगशास्त्रादौप्रयुक्ता
स्तान अत्रत्तीव्राः नोच्चलभतगङ्गेयंभङ्गंजलपमिमानुषः करोतित्वादनेपानेसदै
वतयथातथा अत्रगङ्गादयः शाखाःग्राम्याः वज्रवैदूर्यवरणैः ततसत्त्वरजःपरा
निक्षेपारविनानेत्रयुगंवेदयमाम्यते अत्रांबरस्तपादैर्हननतमा अत्रलाभः हा
तानेवड्डेड्डंबाधयेतिनियायेना धम्मिलस्यनकस्यप्रेदपतिकामंजहरंगशयावा
स्याः स्यात्पूर्वबंधमुत्पतेनाननसंशोभा अत्रधम्मिलस्यशोभाप्रेक्ष्यकस्यमा
नसेनरज्यतीति संबंधलिश्लेषत्वं त्यक्तारोहायमेवमेयदरयः नयाप्यसौतापसः
सोप्यत्रैवतिहन्तिरावसमङ्कलेनीवत्याहारावणाः । धिग्धिग्यक्षकृजितंप्रबोधितत्व
नाकिंउभकर्णेनवाम्यगंग्रामदिकाविलंठनहृष्यांक्षुनैः किमेभिर्भर्जैः अत्राय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेवन्यक्कारइतिवाच्यं उक्तेनन्नमात्रेवानवाच्यंनहृद्यात्वविशेषितेन अत्रवशाहुर॥
वनाविपरीतताकृतेनेतिवाक्यस्यैवदोषोनवाक्यार्थस्य अथवा अपांगसंसंगिनं
गतेहृशेगाश्रवोरगालोनविलासिवेलनं विसारितेभोचनकेतुकंतनोत्सवेनातिथे
मेत्सभगेनवागतः अत्रयोसाविति पदद्वयमध्रुवाद्यविधीयाच्चेनयाविवहित।
मनुवाद्यप्रतीतिकृत तथाहि प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपा
दानेनापेक्षते क्रमेणोदाहरणं कांतर्यकेवलानीतिः शौर्यं चापलवेद्धितम अत्रहि
हिंसमेतास्याममस्यामन्निवेषणः इयंगतेसंप्रतिशोचनीयतांसमागमप्रार्थनया
कपालिनः कलावसातिमतीकलावतस्तस्यलोकस्यचनेत्रकौमुदी तत्कोपिनीम
वरीविलितोप्युक्कांतनेलोचनेभ्रांतिदिशोविकरेत्यहिणी हूतेनदानणतयासह।
मेवहगवाधुमालिनेनरहनेननभीहितामि यच्छब्दस्तत्रववक्याद्यगतत्वेनोपा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नः सामर्थ्यात्सर्ववाक्यार्थगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्ष्यते यथा साधु चंद्रमसि पु
ष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके उद्यता जयिनि कामिनीमुखेन तेन साहसम
नुष्ठितं पुनः प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकांक्षः यथात्रैव श्लोके
आद्यपादयोर्व्यत्यासे द्वयोरुपादाने तु निराकांक्षत्वं प्रसिद्धं अनुपादानेपि द्वयम
पि क्वचित्सामर्थ्याद्गम्यते यथा ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि
तान्प्रति नैष यत्नः उत्पत्स्यते तु मम कोपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला
च पृथ्वी अत्र यत्तदन्यतरेणैव प्रतीतिः एवं च उत्कृष्टगुणाभावेन साकांक्षत्वं न चास्ता
विति तच्छब्दार्थमाह प्रसोमकः चुंबितनवाम्बुकेसरः प्रसन्नताराधिपमंडलाग्रणीः
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसंतकालो हनुमानिवागतः अत्र हि तच्छब्दार्थ
प्रतीतिः प्रतीतो वा करवालकरालदोस्सहायो युधि योसौ विजयार्जुनैकमल्लः य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विश्वपविनासतनचकार्येविनियुज्येनततः कृतेकृतेस्यात् अत्रसङ्ग्रस्यानर्थकंभवे
त् अथ यो विकल्पमिदमर्थंमंडलेपश्यन्तीशानिखिलंभवद्वपुः स्वात्मपक्षपरि
हृतिनेजगतस्तानित्यस्ताविनःकृतोभयं इतिश्लेववदः शाहलब्रह्मार्थमभिध
ते इत्युच्यते नहिश्रुत्रेववाक्यांतरेउपादानमर्हति ननुचैव यःब्रह्मस्पर्हिनिका
टेस्थितः प्रसिद्धिंपरमस्पराति यतहमितिनमसुगेदात्रैतेजोविश्वपतेः दविनातैल
दानेननूनेनदपिहृरितं इत्यत्रनब्रह्मः ननुकथं कल्पानांगणत्वमासिमहतामी
शित्वंविः धत्तेपुण्यंपलक्ष्मीमथमपिहशोदेहिदेवप्रसीद अत्रत्वापेप्रतिजहि
गन्नाथनप्रमातन्मे भद्रंभद्रंवितरभगावन्नम्यमेमंगलाय अत्रयदिस्यतप्रकान
ने इत्यत्रके उच्यतेयदिदितियेनकेनाविरूपेणस्थितंसर्वात्मकंवस्त्वादिमे तथा
भूतमेवतब्रह्मेनपरामृश्यते तथा किलेभनेविलंवितसभरतोयेनैतदेवंकृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५०
६०

तेमाञा ह्रीलक्ष्मुतांगतांकिमयथवामानैवमेमथ्यमामिथ्यैतन्ममविंतितेद्धिनय
मण्यायीनजोमेष्टहमांतानानानकलह्रामि— नवितेशंकेचिवाञाक्षतम् अत्रार्थंसे
नितानसेनिवाच्यम् नवनयोस्समासेगुणीभावःकार्यः एवंसमासांतरेषूद्
हार्यम् श्रुतहमारत्नमव— वालिंगिनमूनंयः विग्रहह्रद्रपमेनाव्यशरेनेगता
मवाः अत्रद्ममाद्दिगणयुक्ताः ह्रत्समा मनेडानिविवाहिनेहताडविविहडायतांगैः
पदैकदेशोयथासंभवंक्रमेणोदाहरणम् अत्रमनिचपलत्वान्ममायोयमता
त्याग्निविरमनात्म— मेनप्रियायः इतियद्देशनक्रातमलनमालोचयामस्तद
पिनहरिणाद्दीविस्मरत्येनगान्मा अत्रनाद्येति यथावा नहह्मसिद्धेञकस्देवकार्य
मधैयमथाज्ञरमवाएव अपेहतेप्रत्ययमंगलाडोबीजांकुरःप्रागुदयादेवाभः
अत्रदैवाशंविचकदृम यथामरोविभ्रममोडनानासमणद्दायेत्रोणिशिलवेरौविभ्यते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रहीलेखीऽयथा अतिपेलवमतिपरिमितवर्णोल्लघुनरमदाहरानिशाहःप्रम
र्यत स्नहृदयेवहनिपुनकालकूटवदिनमिव अत्रपेलवशावः लाटदेशोलः
यः प्रथनेनासरिमिवलीर्थमाथस्नानेनणाहपरिशीलनकालनेन सोजन्मा
नन्जानिऽऽमिनमनिलानोमायेदशाः पतनिकस्यचिदेवपुंसः अत्रपथशावः
विनयप्रणयैककेतनं सततं याभवदागतादृशः कथमद्यमतहृदीहृतोनदाभि
प्रेतपदंसमागतः अत्रप्रेतशावः कोस्मिकमौणमनमथ्यामसतोनन्नपनेनतामा अ
पेसाधुवृत्तमादंजलि - - - - तामिहस्यत्रकिं पूर्वं साधुकृतं साधुचरतीति मदेहः
किं मध्यतेस्य भपालमौलिमालामहामणेः स्फुडुलेभेवचोवाणिसेनायस्याविभा
वाने अत्रववः शावेतलीशावेकालहाने अत्रनवेलकेवलेपूर्वपदेणावद्वन्द्वः
पदमपिपदेयपरिवर्तनेनदमते जलधारोद्धन्त्रपदमेववडवानलादोष

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वंपदमेव यथा यथासमर्थं सैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदा लक्षणान्यनै रलंकारकारैर्विभागे
न दर्शितानीति भेदप्रभेददर्शनेनोदाहृतान्याद्दृ इति च विभज्योक्ताः प्रतिकूलवर्णमु
पहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपु
नरात्तम् अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् अपदस्थपदसमा
सं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव ।
तथा रसानुगुणत्वे वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतत्वं तत्प्रतिकूलत्वम् यथा शृंगा
रे अकुंठोत्कंठया पूर्णमाकंठं कलकंठि माम् कंबुकंठ्याः क्षणं कंठे कुरु कंठार्त्ति
मुद्धर रौद्रे यथा देशः सोयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव
तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः तान्येवाहितशस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भा
स्वन्ति नो यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः अत्र विकटवर्णत्वं दीर्घस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
४२

मासमन्वेषोविनत्। यथाग्राम्यग्रामणीसंभशोभवधनद्वैधाविधानिर्भरक्रोधप्रेरितभी
मभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलत्वत्कण्ठपीठा॰
तिथिर्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते यत्रानुत्क्रोधपदत्वे चरणत्रयाद
भिधानेनत्थेव शब्दप्रयोगः उपहतत्वात् ग्राम्यः लम्भोवाविस्मयैरामयत्रतनत् धीरोवि॰
नीतोनिपुणोवराकरोनपोत्रसः यस्माभ्यन्यात्वलोन्तिकामक्त्वाबुद्धिप्रभाविताः स
लैवर्हेण्यविश्लेषोशीलत्वेकाहत्वेच ग्राम्यत्वंयथा रजानिर्भातिभवतश्चारितानिर्बुद्धा॰
द्गुणिनिजकृतियानिरमानलेनाः धीदैर्वलेश्वतिनतेनविनाथेवज्ञोज्ञानतनीविज
यस्यद्गेमेशुभानः यथावा ततउदितनदारहारहारिद्युतिलक्ष्मेकरदयावलादेवेडः
निजवंशनदानकांनकोनिचनमज्जामापोवक्षुकाम्यनवे मोहंतानकोशमीति
सेच्छामक्कदायदोषः प्रसत्यादिहेनकतेननसकृत् वेगाड्डःउायगगनेचलड्डामरव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्थितः अथ समस्तपदेनैकप्रतीतिनैवैकविंशकं अत्र संयोगश्लीलता नवैसावत्तत्वाली
सर्वैतेनावैतत्स्थितिः नात्रार्थे पुनरुक्तेनैनैवोक्तेनैवानुप्रासेन मनाक् हृतेन हृदयेण सम
रसेणाप्यत्रैव अथाग्रागरहुभावान्तलक्षरसान्तरेणैवव्रजम् अत्रक्रमेणोदा अथ
नमस्तेकसंरेहेमथप्रत्यपिनान्यथामथुरमथाकिंपुनस्ताधिप्रसन्नरसंपालेम
सक्रदापिप्रत्मथ्यस्यसनसोनरविज्ञानेवदत्रयदिहान्यतत्स्याग्नियादशानञ्छ
दात् अत्रयदिहानान्सोडितिअस्त्वाम यथावा येऽस्मिरिहतेनशाकातेमनाक अपि
नस्हृदतत्तगणेन अथकेवलस्यदोषः प्रतिपादितःप्रतिपत्रः अत्रद्वितीयस्य
नायो गणोमकारसकारोविकमितस्हृकारतारहारिपरिमलरंजितगुञ्जित
द्विरेफः नवकिसलयचारुचामरश्रीहृतनिस्वनेरपिमानसंवसन्तः अत्रहारिध्र
सादिनसोरमतिपाठेयुक्तः यथावा अन्याललागणरत्नरोहणभूवः कन्यासदै

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५२
43

वसासंभारः एवं रसप्रवावविधिनायैरेषकृतो गुवा श्रीमत्कीर्तिभृतो हि बोकरन॰
लान्हीएणनितेबस्तुलाः रहेयत्रपतेनिमृढमनसा श्रामाणिव श्रुत्रवस्तात्पपीति
पाठेलक्षुरपिगरुतेभजनेते हानुपहावृपहाकविबंधोविश्रमहत्वसमाश्रयदेव स
मयविदयसभानरतकामिगनः ऊवयेवनवैते हासारसाव्यंजकेवत्तम नृर
तेपदं यथा नयाभूतोऽदृष्टानसदसिंपचालननतेषावतेव्याधेसार्धमेविरम
वितेवल्कलधरैः विराटस्यावासेस्थनमनविनारंभनिभृतेराहः एवंदलित्रम
येजहतिनाद्यापिजकुतु श्रुत्रासामिमितिनिविवेत्रुत्वस्मानुवैमिथ्यमितिव श्रुधिकेय
था स्फटिकाद्यतिनिर्मलः प्रकाशप्रतिसंक्रान्तनिश्चलप्रशान्तत्वं विरुद्धसमावे॰
तोऽग्निगुणिः प्रतिमञ्जालमयोदयस्मकोपिश्रुत्राज्ञानिशावः यथावा इदमनुचिनम
धामसप्तगुणायदिहजरन्तापिमानसद्याविकाराः यदापि वनक्षान्तेतितेविनीतोलानपन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नावद्विजीवितं रतं वा प्रवृत्तमिति हतपदं प्रत्युत प्रक्रमभंगमावहति न
चाव यद्यपि च नऊरंगलोचनानामिति पाठे निराकांक्षैव प्रतीतिः कथि
तेयथा प्रथिकरतलतल्पकल्पितं बापलीसापविमलननिमीलत्पांडिमाग
ड्पाली स्तनकण्ठपकस्यावांजयत्यंजसैव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषे
कं प्रचलीलेति पतत्प्रकर्षं यथा कः कः ऊत्रनगुंजुरायितश्रीचोरोचुरेन्त्रकारः कः
कः कंकमलाकरं विकमलं कर्नैकरीमोद्यतः केकेकांतिवनान्तरं एणमहिषानो
त्मलं येगुयंत्तस्मिंश्रीसेनेह विलासस्रुऊच्छसतिपंचाननो वर्तते समाप्तपुनरात्तं यथा
मैंकारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो झंकारो रतिमंजरीमधुलिहां ली
लाचकोरीध्वनिः तन्व्याः कंचुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कंकणक्वाणः प्रेम
तनोतु वो नववयो लास्याय वेणुस्वनः द्वितीयावमानेकवाचकशोभं प्रथमार्धं यथा न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५५

55

रणवरणापातेंगमस्थलांभ्रूस्सद्भीविरवयासिचयांतंमन्थिंयुग्मैः करोरः नदीविन ।
नकपुत्रीलोचनैरसस्सर्पौः अथिपथिकवधूभिः श्रोतविनावीदिनाव श्रमवन मत ।
श्लेषोयोगासंबंयोयत्रयस्था येषांतांसदशेमदानस्सरितः पीनाः श्रुतापोष्वभिः ली
लापानमवस्तुनंरनलक्ष्यायामयैः कल्पिताः येषांहृत्कृनयः कृतानरपतिहो ॥
भाः दूपाचारिणांकिंनैस्त्वत्परितोविकारिविनितंकिंविस्रवादोवितं गुनाणांपरार्थ्यं
त्वादसंबंधस्समत्वादित्युक्तंनयेनयच्छहृतिर्दैश्यानामर्थाणांपरस्परसमन्वयेयेरित्यर्थ
विरोधस्याप्रतीतिरिति द्विपाचारिभिरितिपाठेयुज्यतेसमन्वयः यथावा त्वमेवंसौंदर्य
सचतविरतायाः परिचिताः कलानांसीमानंपरिमिहेशुवामेवभाजनयाः अपिद्वंद्वंदिष्ट्या
नदीनैस्तभतोसंवदतिवामतः शोधयत्स्याज्जिनमयनदानोगुणितया श्रद्धयदित्यत्रनदि
तिनतानीभिनयपरेतिवनाक्लिवेतस्यादनितयुक्तः पाठः यथावा संग्रामांगनसंगतेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भवनाचापेसमारोपिते देवाकर्णयथेनयेनसहस्रायद्यन्समासादितं कोदंडेनशराः
शरैरतिशिरस्तेनापिभ्रमंडलेतेनत्वंभवनाचकीर्तिरमलाकीर्त्याचयोकत्रयं शुद्धाक
र्णेनक्रियायाःपदार्थानांकर्मत्वेकोदंडं श्रावणात्याद्दिवाकयार्थेसकर्मत्वेकोदंडशि
राइत्यादिशासं नदयश्रुतार्थाभत्तद्दिशेषणांवाकोदंडादिनवकेनकेनेत्यादिप्रश्नः।
यथाच वापाचार्येश्लिष्टरविजयीत्यादिमार्गवस्यानिदायांतन्त्ययं कृतवतीतिपरस्मैशा।
प्रतीयते कृतवेनइतिपाठेमतयोगोभवति यथावा वत्सरोवयस्त्विजस्समगवान्क
र्मेणपदिशाहरिसंग्रामाद्भुरदीहितोनरपतिःपत्नीगृहीतव्रता कौरव्याःपशवःप्रियापरि
भवक्लेशोपशांतिःफलंराजन्योपनिमंत्रणायरसतिस्फीतंयशोदुंदुभिः शुभ्राध्वरशाह
समासेगुणीभूतइतिननत्वंसर्वेसंयुज्यते तथाजंवाकांडोहतालोनखेकिरणकमलंकी
मरालीकरालःप्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरके तलयोमंजुमंजीरभृंगाः भर्गेंद्रसाम्यकारेज।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ४५

45

पतिनिजतनुस्तच्छलावण्यवापीसंभृतांभोजशोभांविदधदभिनवोद्दंडपादोभवान्याः अव।
दंडपादगतानिनमनुः अनीयते भवानीसंबंधिनीतविवक्षिता अवश्यंवक्तव्यमनन्वयंयथा
अप्राकृतस्यचरितातिशयैश्चदृष्टैरत्यद्भुतैर्ममहृतस्यतथापिनास्था कोप्येषवीरशिशुका
रशिशुकाकृतिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुदायमयःपदार्थः अत्रापहृतोस्मीतिअ
पहृतत्वस्यविधिर्विशेषणः तथापीत्यस्यद्वितीयवाक्यगतत्वेनोपपत्तेः यथावा प
योद्धर्षमिद्धितनयामवाप्यजन्माप्राप्तस्तराहरमनोरथहरवती त्वमेनिरुद्धहट
नाक्षिगताभिरूपलक्ष्मीपलास्तरराजस्वतांविधाय अत्रमनोरथानामपिहरवती
तिअपिशब्दोवाच्यः यथाच त्वयिनिबद्धरतेःप्रियवादिनः प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसः
कमपराधलवंममपश्यसित्यजमिमानिनिधासमनंयतः अत्रापराधस्यलवमपीतिवा
च्यं अस्थानस्थपदंयथा प्रियेणसंग्रथ्यविपक्षसन्निधौनिवेशितांवक्षसिपीवरस्तने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सनेनकांचिद्विजनेसोजनाधिलांघसंतिविद्धैःसंगुणाननघलानि अत्रकाचिद्विज्ञविनि
ह्नाविनिवाशयं यथावा लग्नःकेलिकचग्रहश्लथजटालंबेननिद्रांतरेमुद्रांकःशि
तिकंधरेन्दुशकलेनांतःकपोलस्थलं पार्वत्यानखलक्ष्मशंकितसखीनर्मस्मि
तह्रीडयाप्रोन्मृष्टःकरपल्लवेनकुटिलाताम्रच्छविःपातुवः अत्रनखलक्ष्मोत्पत्तिःह
वेन्दुकलातास्वेतिवाशयं अथानस्यसमासेयथा अथापिस्तनशैलदुर्गविषमे
सीमंतिनीनांहृदिस्थातुंवाञ्छतिमानएषधिगितिक्रोधादिवालोहितः प्रोद्य
द्दूरतरप्रसारितकरःकर्षत्यसौतत्क्षणात्फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणी
कृपाणंशशी अत्रकृष्णस्याक्रोशोमानस्यनोक्तःकथंनक्रोधःकृतः संकीर्णंयत्र
वाक्यंतरपदानिवाक्यांतरेष्वनुविशंति यथा किमितिनपश्यसिकोपंपादग
तंबहुगुणंगृहाणेमम् ननुमंचहृदयनाथंकंठेमनसस्तमोरूपं अत्रपादग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का० प्र० ५१

१०

तेवङ्गरागेणेहृदयनाथेंकिमितिनपश्यति इमेकंठेरत्नहारेणमनसमसमोत्र्यंमेव
पवाकान्तायोन्नतिहृत्वमिमितितनोभेदः गर्भितंयत्रवाक्यान्तरमन्तःप्रविशति य
थापरापकारनिरतैर्दुर्जनैस्सहसंगतिः वदामिभवताथ्यन्तंनविधेयाकदाचन
अत्रत्वनीयः पादोवाक्यान्तरमध्येन्तःप्रविष्टः यथावोदाहृतम् लग्नंरागावृताङ्ग्या
सुदृढमिहयथैवासियष्टिरारिकंठेमातंगानामपीहोपरिपरपुरुषैर्याचदृष्टापतं
ती तत्सक्तोयंनकिंचिद्गणयतिविदितंतेस्तुतेनास्मिदत्ताभृत्येभ्यःश्रीनियोगाद्ग
दितुमिवगतेत्यंबुधिंयस्यकीर्तिः अत्रविदितंतेस्त्वितिनकृतं प्रस्तुतलक्ष्मीस्तनोपम
रतोनिर्विवरदृढमतिकृतम् मंजीरादिषुरणितप्रायंपक्षिषुकूजितप्रभृति स्तनितम
णितादिसुरतेमेघादिषुगर्जितप्रभृतीतिप्रसिद्धिमतिक्रांतंयथा महाप्रलय
मारुतक्षुभितपुष्करावर्तकप्रचंडघनगर्जितप्रतिरुतानुकारीमुहुः रवःश्रवण

भैरवः स्तनितरोदसीकंदरः। अतोऽयमसमरोदधेरयमभूतपूर्वः परः रवो मे । इका
दिषु प्रसिद्धः। तथैव विशेषणे सिंहनादे भयः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र यथा नाथे
निस्तनायानि यनेत्रियोगाद लगन्ते सापि निशापियाना उत्लगनानां हि दृष्टान्तं
पेनानः परं भङ्गनरे समासे ग्रन्थगते निष्क्रान्ते यानेन प्रक्रान्ते गत्वा निशापि युतियुक्त
म् । ननु नैकपदे हि षष्ठ्योपायेयो न्यत्र कथितं पदं दुष्टमिवैवैवोज्ज्वलम कथमे
कस्य पदस्य हि षष्ठ्यो योगः। उच्यते उ॰ देव्या ग्रन्ति निर्दिष्टस्यापि विज्ञातविषयैकपदप्र
योगान्निषेधस्य न हस्ते चन्द्र विषये प्रत्युत नत्वेव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विनादो
षः। तथा नदे निर्विनास्य तामण्वा समेति च। संपन्नो च विपन्नो च महनामे वा हन्तृप
ता ग्रन्थरत्नमेवास्तमेतिद्युतिर्यदि क्रियते तेन दानं रम्यतिभासमानः प्रतीति ख्याय
ति यथा का यथोऽधिगन्तृ हा वलिप्सया वामन षष्ठं संख्यमतिवर्त्तिनं वा निरस्यका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का·
प्र·
५७
57

नामभियोगमात्रं समस्तकेवाकांमुपैति सिद्धिः अत्र अल्पयस्य सत्त्वमीहितं वेति युक्तम
नेहिमालयमामन्त्र्य पुनःश्रोल्पवस्तूलिन सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थ्यं तद्धिस्तस्याः त्वमस्यु:
अत्र सर्वनाम्ना: अनेनत्वविस्तस्यार्थतिवाच्यं महीभृतः अत्र वनोपि हि छिन्नस्ति अपत्य
ननुमामन्त्र्यमिम अनेनतु छायस्य मधोर्हि अनेहिरेफमालासविशेषसंगा अत्र पर्याय
स्य महीभृतोपतिवनोपीत्ययुक्तम अत्र सत्यपि त्वेकन्यायेऽपत्यतेस्मिन्हेतोर्भूः
हितिके विनमसर्थयंति विपदोभिभवंत्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः लक्षणा
नियतानिरायतेरगरीयान्नपदेन्त्यपास्त्रियः अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च नतदभिभवः
[illegible]नेनिरायतिं गतोभजते निरायतिः लक्षणाभंगपदमिति युक्तम काचित्की
र्णारजोभिर्दिवमन्वविद्ध्येमंदवक्त्रेंदुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदंतर्दिशाइवदधिरे
दाननमज्ञानमज्ञाः भेमचात्याइवान्याः प्रतिपदमपरान्हमिवत्कंपमानानामाश्रः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अक्ष्णानेपार्थिवानामशिवमितिपरोभाविनार्थस्सूचितः अत्रैकवचनस्यकाःविन्की
र्णोरसोभिर्दिवमन्तविदूमंदवक्रेन्तशोभातिः श्रीकाइतिकंपमानाइत्यत्रकंपमापु
त्तिचपटनीयम् गाहन्तांमहिषानिपानसलिलंशृंगैर्मुहुस्ताडितंछायाबद्धकदं
बकंमृगकुलंरोमंथमभ्यस्यतु विस्रब्धैः क्रियतांवराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वलेवि
श्रांतिंलभतामिदंवशिथिलज्याबंधमस्मद्धनुः अत्रकारकस्याथिस्सूत्रारचयंतृत्व
करवराइत्यङ्गम् अकलिततपस्तेजोवीर्यंप्रथिम्नियशोनिधावविनयमदाथ्माते
रोषान्मुनावभिधावति अभिनववधूविवादर्पंस्नेहमायचकर्मणोस्त्वरतिरभसान्त्र्य
स्तःपादोपसंग्रहणायच अत्रक्रमस्य पादोपसंग्रहणायेतिक्त्वेवाच्ये नवक्रम
भंगःपीनरश्मिनवमंदोऽयमिदमयथार्थंहपनेमहिषेषु विसृजतिहिमग
र्भैर्वेद्धिमिंडर्मयूखैस्त्वमपिजडसमबाणान्वज्रसारीकरोषि इत्यत्रप्रक्रमस्यथैर्यं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ४७

48

णविष्णास्तनयामहर्षेःसलीलादरानिश्चमवाप्तमन्योः वीर्यंचविद्वत्सुसुतेमघोनःसते
षुनस्थानमवापशोकः अत्रविभक्तेर्लीलोत्रेणविद्धेर्विलसमास्थावेतिवाच्यम् एवमन्य
त्राप्यनुसन्धेयम् अविद्यमानःक्रमोयत्र यथा द्वयंगतंसंप्रतिशोचनीयतांसमा
गमप्रार्थनयाकपालिनः कलाचसाकान्तिमतीकलावतस्त्वमस्यलोकस्यचने॥
त्रकौमुदीअत्रत्वंशब्दानन्तरंचकारोयुक्तः यथावाशक्तिर्निस्त्रिंशजेयंतवभुज॥
युगलेनाथदोषाकरश्रीर्वक्त्रेपार्श्वेतवैषाप्रतिवसतिमहाङ्केहिनी लज्जायासिः
शान्तेयंसर्वगात्रेविलसतिचशरःकिंमयाहृदयाते श्रोक्षेवेर्षांप्रकोपात्क्षीणाकर
सितयायस्याःकीर्त्याप्रयातम् अत्रइहेशोभेतिन्यायम् तथालब्धंरागाहूतेगत्वा
दोऽइतिश्रीनियोगाद्विल्यवाच्यम् अमतःप्रकृतविरुद्धःपरार्थोयत्र यथा राममन
मथशरेणताडितादुस्सहेनहृदयेनिशाचरी गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिताजीवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेष्वावसतिन्नगाममसा अत्रप्रकृतेनेरसेपविरुद्धस्य शृंगारस्य व्यंजकः परोर्थः अर्थदोषा
नाह अर्थोपुष्टकष्टोव्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्यः संदिग्धोनिर्हेतुः प्रसिद्धिविद्या
विरुद्धश्च अनवीकृतस्सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः साकांक्षोपद
मुक्तःसहचरभिन्नःप्रकाशितविरुद्धः विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनस्स्वीकृतो
श्लीलः दुष्टइतिसंबध्यतेक्रमेणोदाहरणम् अतिविततगगणसरणिप्रसरण
परिमुक्तविश्रमानंदः मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति अ
त्रातिविततत्वादयोनुपादानेपिप्रतिपाद्यमानमर्थंनबाधन्तइत्यपुष्टाः नत्वसंग
ताःपुनरुक्तावा सदामध्येयासामियममृतनिष्पन्दसरसासरस्वत्युद्दामावह
तिबहुमार्गापरिमलंम्प्रसादंताएताघनपरिचयाकेनमहतांमहाकाव्यव्यो
म्निस्फुरितमधुरायान्तुरुचयः अत्रयासांकविरुचीनांमध्येसुकुमारविचित्रम

का॰
प्र॰
५५
५९

यमात्मकत्रिमार्गगा भारती वहति नागंभीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्य
वृत्यमत्ता भवंत यासामादित्यादिप्रभानां मध्ये त्रिपथगा वहति तासां मध्ये परिचिताः क
थं प्रसन्ना भवंतीति संख्यापार्थः जगति जयंत सतेने भावानवेंदुकलादयः प्रकृतिमधु
रा संतेव वयमतो मदयंति ये ममतेयदियं शान्ता लोके विलोचनचंद्रिकानयनवि।
षयं जन्म नैकस्य एव मनोन्मत्तवः प्र वेंदुकलादयो ये प्रतिमस्वर्श श्रयासमएव वे।
त्रिकान्वमनकं पंमारोपयतीति व्याहतत्वम् कृतमनमनमित्यादि अत्रार्जुनार्जुन।
भवद्भिरिति वाक्ये कोऽसभीम किरीटिना मनि किरीटिपदार्थः प्रनकतमः यथा वा प्र।
हत्यलावलीम प्रतिबलजलधेरंतरोर्वायमाने सेनानाथे स्थिते स्मिन्मम पितरि गु
रौ सर्वधन्वीश्वराणाम् कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुंच हार्दिक्य शंकां ताते चा
पद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः अत्र चतुर्थपादवैहार्थः भूपालरत्न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निर्दैन्यप्रदानग्रथितेनेव विश्राणायतनं संगमेमानं तं वामदालसम अत्रमानेन
सप्रांतिर्देशोन्याय: स्वपितियावदयं निकटेजन: स्वपिमितावदहं किमपैतिति ने त
दितिमोपुनमाह रत्नपकं त्वरितम्‌ ऋत्वमदं वयक्ते चिनाम प्रबोविदवध:मात्सर्यमत्त
यैत्यादिस्वत्रप्रकरणाद्यभावेसंदेह: प्रांतस्युगार्यन्यतरामिथानेननिश्चय: गृही
तेयेनामीपरिभवभयान्नोचितमपिप्रभावाद्यस्यामत्रावलनवकश्चिन्नविषय:।
परित्यक्तंतेनत्वमस्यमतशोकान्नत्वभयान्निमोदयेशरत्वामहमपियतस्ततस्ति
भवती अत्रशाख्रमोचनेहेतुर्नोपात्त: इदंतकेनाकंकथयकमलानंकवदनेयदे
तस्मिन्नेवकटकामितिपृष्टोसविलक्षीयम इदंतवस्माधायाक्रमणपरमात्ह्वस्वदन्ति
भवानवधीत्याचक्रेकरकमलमूलेविनिहितम्‌ अत्रकामस्यचक्रेलोकेप्रसिद्ध
उपपरिसमरंगोदावर्यां:परित्यज्नताधुगास्मराणामपरोमार्गस्तावज्जवजिरिह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५ का॰ पु॰ ५०
50

स्वनाम हृतनिःश्रिद्धिर्नेरक्ताशोककल्पापिहृताशयावरणानलिनन्याले दंचवद्वंत्र
रकेतुकाः पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमप्रसिद्धः स्मितेन वसन्तालंकारायांक
दोधनकेशमहीमहस्मितहृदयाशैलैरयोर्नांगनोत्तमम् द्विजः नवनभवनः कीर्तिः
केनापमीयतयेनसाश्रियगृहमगात्मक्ताशोकाह्वनामित्युभयदः प्रमाणनापि
कीर्तिर्नास्तः वस्त्रकाशाद्रूपाकर्षितेतिलोकविरुद्धमपिकविप्रसिद्धेर्नदुष्टम् सदा
स्नात्वानिशीथिन्यांसकलंवासरंबुधः नानाविधानिशास्त्राणिव्याचष्टेचशृणोतिच
ग्रहोपरागेविनास्नानंधर्मशास्त्रविरुद्धम् अनन्यसदृशंयस्यबलेबाहोस्समीक्ष्यते
बाहुल्येनस्थितिस्तस्यसत्यंसातिष्ठ्येजना एतदर्थशास्त्रविरुद्धमितिनिष्कर्वेणासंबंधः
विधायहरेकेयत्नमनंगागानमंगना बभारकीर्तिनहूतांकस्नोलेलम्मालिकाम् केयू
रूपेणलवहूतेनविहितम् अष्टांगयोगपरिशीलनकालनीनन्नसाध्यसिद्धिसविधं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विरथच्छिद्रे रेखास्वादयन्नमभिमतामधुना विवेकख्यातिं समाश्रयन्मौलिमनिर्विम
तः विवेकख्यातिसंप्रयोगः पश्चादसंप्रज्ञातः ततो विमुक्तिः तत्र विवेकख्यातौ प
र्वविद्योतैरपि विकल्पमदाहार्यम् प्राणाः प्रियसकलकामजलतः किं तत्पदं।
शिरसि विहितलं ततः किम् संतर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तन।
नुभृतां तनुभिस्ततः किम् अत्र ततः किमिति न नवीकृतम् उक्तं यथा यदि दहत्यनलो
त्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं नतः लवणमंबु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतां
मविषादिता यत्तावनुल्लिखितावमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधेरुत्कर्षप्रतियोगिकल्प
नमपि न्यक्कारकोटिः परा यातान्याशा प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लंघ्य यत्संपदस्तस्याभास।
कृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् अत्रच्छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मत्वे
वोचितेति समनियमत्वं वाच्यम् वक्त्रांभोजे सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते बा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का· प्र· ५२

51

हूङ्कारः स्ववीर्यस्मृतिकारणपटुर्दैत्यानां लोमसमुद्गमः वाहिन्यपार्श्वमेताः त्वामभिम
वतो नैवमेच्यान्यभीतानां स्वैरेन मां नृसेस्मिन् कथमवनिपतेनैर्गुणानाभिलाषः अत्र।
शेषाणप्वेतिनियमो न वाच्यः श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकैः
मंत्रं तंत्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् चंद्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा।
शिलापट्टके येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः अत्रन्यान्नीमितिश्यामा
विशेषो वाच्यः कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारैरत्नान्यमूनि मकराकर मावमंस्थाः
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोपि अत्र एकेन किं न
विहितो भवतः स नामेति सामान्यं वाच्यम् अर्थित्वे प्रकटीकृतेपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्र
त्युत द्रुह्यन्दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्वि
स्रंसनं चात्मनः स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मिति श्राकांदति बहिरस्येति श्वेतेन संबंधो येषाम्ः आताम्रा कपिलाकामणिश्रेणिरिय

नीशाह्वाणि चर्द्लेवंभं वंतिर्भृतपतौ पिनाकिनि पद्ले लेकेति द्विधा पुरी तत्पतिर्दु

तिणान्वये च वनदेहो नेहय व शोलभ्यते स्याश्वेदेशनरावणाः कृतश्च नः सर्वं च सर्वैर्गुणा :

श्चस्याश्वेदेशनरावणाऽस्त्यनएवसमाणम् क्रोनेन बुद्धिर्वो सनेनेन मूर्खेनामदीन

नारीसलिलेन निम्नगा निशा शशांकेन नृपतिस्सामाथिना नयेन चालंक्रियते ननें

द्रता श्वश्चतत्त्वज्ञादिभिर्हन्तसैस्सहृचवैरग्यसनन मूर्खेन योनिंहस्य योभिन्नत्व

म लग्नराणाहृनेन्यच विदितेने स्विन्नयनेनश्री सस्माद्रपसरनीति विस्त्रंप्रकाशप

ने प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरश्चशेशेनिशामकेशवसमपांडुर्वेश्मवनमध्यतिसो

मकम् श्येपरिसमाप्तेरणकथाद्यदोशालिनामपेवारिपुकाननानातिगुहर

समारोग्यवाः श्वश्रायितः प्रयत्नेन बोध्यसेऽतिविधेयम् यथा वा वानाद्दारतया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५२

52

जगाद्विषयैरात्रानाम्यतिः शोधितेनैव गुल्ताः पुनरसृतोयकाणकांतीस्त्रैतेर्वर्द्धिभिः
नेपिहूरवमस्रवर्मबमनैनीताद्दयंलङ्कैर्देभमपस्रारितं विदग्धापि मन्त्रेणास्माग
णानीह्रते अत्रवानाह्मायादित्रयंज्जुत्कमेणवाच्यम् अत्रैवमाह्लाभरणामसलः
श्रोणिश्वाराणास्मरक्रीडाश्रीडाद्युमनविशुद्धिशालाणादमणा सरोहंसोतंसतपबलदल
नीलोत्पलमसवेसवेदोहमोहस्त्रपयकप्पयकैंडुवदना अत्रहिविशुद्धिशालाणाद
मनेतिनानवाद्यम् लक्षोरागाद्दतोयेरत्यादि अत्रविदितेनेक्तिानिनपसंहतोपिते
नेत्यादिनापुनरुक्तः हन्तुमेवप्रवृत्तस्यस्तब्धस्यविवरैषिणः यथास्यजायतेपा
तोनतथापुनरुन्नतिः अत्रपेञ्जनस्यापिप्रतीतेः यत्रैकोदोषःप्रदर्शितस्तत्र
दोषांतराण्यपिसंतितथापितेषांतत्राप्रकृतत्वात्प्रकाशनेनकृतम् कर्णावतं
सादिपदेकर्णादिधुनिर्निर्मितिः सन्निधानादिबोधार्थम् अवतंसादिकर्णादिश

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भरणान्येवोचाँसि नमस्कर्णादिश्राद्धुः कर्णादिक्षिप्तिप्रतिपत्तये यथा अस्याः कर्णा
वतंसेन निर्जितं सर्वं विभूषणम् न चैव शोभनेनापि तमस्याः श्रवणाञ्जेन्द्रलम् अप्येवम्
धुरामोदप्रमोदितदिङ्मण्डलतः अयं युष्माकं मधुपाः शिरःशेखरशालिनः अयमश्र
णशिरःशाखाम्भोजवितानप्रतीत्यर्थम् विशीर्णं सुखेन राजति करालेसंगरान्तरे यस्त
ज्याकिणविच्छिन्नदोःसा विस्फुरितेनेव अयंथत्रशाहूद्रात्तृ जत्वावनातये अन्यत्रत
स्याबंधनिस्यंदभुजेन यस्याः विनिष्ठमहद्ध्रुपरंपरेण कामंदेहे निर्जितवासव
नदर्शनानेनोपितमात्रसादात् इत्यत्र केवलोज्याबंधाः प्राणेश्वरपरिष्वंगवि
भ्रमप्रतिपत्तिभिः मुक्ताहारेणलसत्ताहसतीवतनहृदयम् अत्रमुक्तानामन्त
स्तामिश्रितन्तवेभाथनायमुक्ताशाहूः सौंदर्यसंपन्नाकण्ठयस्याल्लेन च विभ्रमः
षट्पदापप्रकमालेव कान्ताकर्षति मामसावी अत्रोन्काप्रएप्रश्नायिये प्रश्नाशाहूः नि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ १३
नपपदोहिमालाशहूत्स भासनमेवाभिभवे स्थितेहेतुत्समर्थनम् नवत्तकाणोवनेसा
रिवज्जवनकांचीत्यादिक्रियते जगादमधुरांवाचेविशदाक्षरशालिनीमित्यादौक्रि
याविशेषणत्वेपिविवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौगतार्थस्यापिविशेष्यस्यविशेषणदा
नार्थंप्रयोगःकार्यइतितयुक्तमुक्तम् युक्तत्वेवावरणचपरित्राणरहितानामपि
भूतम् पादाभ्यांहूरमध्यानेप्रजनेघनेबिम्बदेनेइत्यासक्तदहार्थम् व्याप्तेर्थेनिर्हेताव
इष्टता यथा चंद्रंगतापद्मगुणान्नभुंक्तेपद्माश्रितावोद्गामसीमभिख्याम् उमामु
खेनप्रतिपद्यलोलाद्विसंश्रयांप्रीतिमवापलक्ष्मीः अत्रशाश्रोपद्मस्यसंकोचोदिवा
चेद्रस्यानिष्प्रभत्वेलोकप्रसिद्धमितितन्मुक्तेऽनिर्हेत्वंनापेदते अनुकरणेतुसर्वेषा
म् श्रुतिकटुप्रभृतीनांदोषाणाम् यथमृगवत्सपमदाक्षीवित्यादिकथयत्यय
म् पश्यैषचवगवित्याहरत्यग्राममाणेयजेतिच वक्राक्षेवित्यवश्यपाठोद्घोषपिगणकवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्वचिद्रामौ वक्तृप्रतिपाद्यत्वंनटवाच्यप्रकरणादीनांमहिम्नादोषोपिकविगुणः
क्वचिन्नदोषोनगुणः तत्रवैयाकरणादौवक्तरिप्रतिपाद्येवारौद्रादौचरसेव्यङ्ग्येकष्टत्वं
गुणः क्रमेणोदाहरणम् दीधीवेवीसमः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम् किप्प्रत्ययनि
भः कश्चिद्यत्रसंनिहितेनते यदात्वामहमद्राक्षंपदविद्याविशारदम् उपाध्यायंत
दास्मार्षंसमस्पाक्षंचसन्मदम् अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कणप्रायप्रे
ङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्ल
सद्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतंधावति वाच्यवशाद्यथा मातङ्गाःकिमवल्गितैःकि
मफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः सारङ्गामहिषामदंभजतकिंशून्येषुशूरानकेकोपाटोपसमु
द्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेःपुरः सिन्धुध्वानिनिहुंकृतेस्फुरतियत्तद्गर्जितंगर्जितम् अ
त्रसिंहेवाच्येपरुषाःशब्दाः प्रकरणवशाद्यथा रक्ताशोककृशोदरीक्वनुगतात्यक्त्वानुर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५४
54

कैतवं मोहहेतिस्मृदैववालयमिकिंवातामिस्रतं शिरः उत्कंठागदमानवद्गुत्वटपा।
दत्तेव्यंठत्दलष्ठुदत्तत्यादाहतिमेनरेणाभवतः श्रुत्योऽस्मेयेजनः प्रपशिरोविधूननेन
ऋपितस्यववस्ति क्वचिद्दोषो मेन गुणो न दोषः यथा शीर्णघ्राणांघ्रिपाणीन्व्रणिभि
रपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः घर्मां
शोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृण।
यः शीघ्रमंहोविघातम अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टौ यथा येन ध्वस्तमनो
भवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गंगां च योधार।
यत् यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमंधकक्षयक
रस्त्वां सर्वदो माधवः अत्र माधवपक्षे शशिमदंधकक्षयकरशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ।
अश्लीलं क्वचिद्गुणः यथा सुरतारंभगोष्ठ्यां द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रिकामभ्रमत्सुभिक्षैः कलिङ्गसेनक्ष्मे बाधे च विषमं ततिलोडिते उपमर्गं पुनः पुंसः सा
यतो नर्द्धिरामते शमकथासु ज्ञानोकुतमंडूकफलितोदरसन्निभे ह्रीरिति निह्रीव
ह्येऽमकिरक्रिमकस्य जायते निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादशीर्णानेंदनपोत्थ तनयाश्
हमायवेत रक्तप्रसादितमवः हृतविग्रहाश्च खस्थाभवंत उत्तराजखतास्सहतयाः
प्रभावामंगलस्तवकम् संथियमपिवाच्यमहिम्नाकविनियतार्थप्रतिपत्तिह्मा
ज्ञेव्याजस्तति पर्यवसायित्वेगुणः यथा हृष्टुकोनहरपादंमपि निःशेषपरंजने
देव विलसन्कोणगहनेसंप्रतिसममावयोस्तदनम् प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरेव
सतिप्रणीतोगुणः यथा आत्मारामाविहितरमणयोनिर्विकल्पेसमाधौज्ञानेनोः
नेकाहित्वदिनतमोग्रन्थयस्सन्वनिष्ठाः यंवीदंतेकमपिनमासंज्योतिषोवापरस्ता
त्वंमोहांधकथमयममुंवेत्तिदेवंपुराणम् स्वयंवापरामर्शोयथा शृङ्गयिकदशानाद्री

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५५
55

वक्रमध्यासितात्मा हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः अविचलितमनोभिस्सा
धकैर्मृग्यमाणस्स जयति परिणद्धः शक्तिभिश्शूलिनाथः अयमप्रकृतोक्तिग्राम्यो
गुणरूपया पुष्टोऽलंकारं कलमकारसमं वहन्ति निस्सिषुवारविमवामहवह्लभादे नेगालि
हस्तमहिसीदहिनोमरिक्षाते किंचमज्ञविश्रृङ्खलपक्षनपुंज अयकलमभक्तमदि
मदिथिश्रुहाग्राम्याप्रयुक्तविहितविकोऽजो नूतनंपदंक्लिष्टतः यथा गाढालिंगनवाम
नीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा सांद्रस्नेहरसातिरेकविगलः श्रीमन्नितंबांबरा मामामानदमा
तिमाममलमितिक्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किं
अविमृश्यमानदोषः यथा निर्हेतुकोपवशात्प्रभावपिहितादीर्घेण सान्तःक्षपातिस्मयो
न्यतिनामवेन्मयि पुनर्भावाद्रमस्यामनः नोहतं विषयत्विषोपि नवमे शान्ताः श्रोवति
मीमावात्यंतमगोचरं नयननयोर्यातेति कोयं विधिः अत्रपाहितेति नंकर्तुंमेत्र्यामप्रति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पदैर्न्यूनैः पदैर्विशेषवक्तुरेकरणान्नगुणः उक्तार्थप्रतिपत्तिहेतुर्वार्थप्रतिपत्तिं बाधत इति न

दोषः अधिकैः पदैः क्वचिद्गुणः यथेदं वनादिति मतिर्भूह्वाद्दगर्भं कार्यों न्मवः खलजन

कृतं केशवीति नन्साक्षेणानन विदंति विदंति किं न कर्तव्ह्याश्रुणायमस्यनपारयेति।

शत्रविद्वेतीति द्वितीयमनन्ययोगव्यवच्छेदपरम् यथा वा वदवदनिन सत्यशाश्रुत्तरनो

न लंपश्युत वनवासीति विचविचमरोदीज्ञाहेति परमस्तेनेपुंजे इत्येवमादो हर्षभया।

दिषु केवलकारि कथितपदे गुणः लाजानप्राप्ते सर्वयोंनरसंकमितवाशेषवदितसपात्रस

त्वेव क्रमेणोदाहरणम् सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणिधवकीर्तिः

पौरुषकमलाकमलासापि नवैवास्तिनान्यस्य तल्लाजाग्रे विगुणाजालाक्षे सति।

अपरिहियेति रुक्किरणानुगतिश्राहेति कमलाइ कमलाइ निर्ति द्वितेविनयस्यका

रणगुणपक्षेक्षेविनयादवाप्तने गुणाधिके पुंसि जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवाहि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५९
56

से पदः । एतत्समासगतमपि क्वचिद्गुणः यथोदाहृते प्रागप्राप्तेत्यादौ समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न
गुणो न दोषः यत्र विशेषणमात्रदानार्थं न पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते यथात्रै
व प्रागप्राप्तेत्यादौ अपदस्थसमासं क्वचिद्गुणः यथोदाहृते रक्तस्त्वंनवेत्यादौ गर्भितं तथैव
यथा होमि ह्यवहत्थिअरेहो णिरंकुसो अह विवेकरहिओ वि सिविणे वि तुमम्मि पुणो प
त्तिहि भत्तिं ण पम्हुसिमि । अत्र प्रतीहीति मध्ये दृढप्रतीत्युत्पादनाय एवमन्यदपि ल
क्ष्यात्लक्ष्यम् व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभा
वविभावयोः प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अंगस्याप्य
तिविस्तृतिः अंगिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः वर्णने चाप्यनंगस्य रसदोषाः
स्युरीदृशाः स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातंग
चर्माम्बरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दीनाकपालोद्दरेपार्वत्यानवसंगमप्रणायिनीदृष्टिःशिवायाःस्तवः अत्रक्रीडादीनाम् ।
व्यानन्दादायिनानेनेमकलितामानेनगवर्मांबरेस्तोत्केपाभजगोनिमेषरहिताचंद्रेसता।
सोद्दिन मीलज्ज्वलरसिंधुदर्शनिविथौज्ञानाकपालोद्दरेश्चनादिगुरुक्रम रसस्यस्वभा।
वेनशृंगारादिष्वाद्येनवाचाशपत्वम् क्रमेणोद्दरणं नामनेगजयमंगलाश्रियेकिंचि
दुच्छभजनमूलालोकितानाम् नेत्रयोःकनकनोस्पृगोचरेकोणजायतरसोनिरंतरः अत्रालो
कनकोमलतनलाभिषिक्तव्यंजनानुरागगर्भगामभिरामरूपाम् पश्येषवाल्यमतिहृत्प
विवर्तमानःशृंगारसीमसितनरंगरणमातनोति अत्राशिनोययासंप्रहारेप्रहरणेःअ
हारणामपरंपरम् कनन्कारैःअनिगनैरुत्साहस्तस्यकोपव्यभूत अत्रोत्सादूरस्यक
सैसलिथवलस्थानिहरथौनदिमंडलेश्वाशिरशेविघतस्यहृनालीलाशिरोत्थुकनि
वेशिविशेषकन्तमिव्यजनलनोन्ननिरभ्रजयनावनौसा अत्रोद्दीपनालंबनयोपाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ पु॰ ५७ 57

शृंगारयोग्यविभावानां पर्यवसायिनः स्थितस्य निर्वेदकल्पना परिहरति रतिं मतिं ग्लानी।
नेमा खलतिनसंपरिवर्तनेन च भूयः इति वत विप्रमादशा सन्देहे परिभवति उत्तमं किं।
मध्यमाः अत्रेति परिहारादीनामनुभावादीनां कथनं दूषणं सम्भवान्कामिनो रूपो वि
भावो यत्न उतिपाद्यः उत्सादेवनन्तरं च कटयम्मदेसे त्यजनं सिद्धियेषु कोन्यो गात्यस्तनमि
वते मिंच तव वचः निधाने मैत्र्या मानेदाराणामभिमन्तव्यं स्थापयन्मलेनमग्ये उत्पत्ते उभ
वतिमतः कालहारिणः अत्र शृंगारी उतिहलस्य शान्तस्य उतिनित्यता प्रकाशान्तरूपो।
विभावाः तत्प्रकाशितस्य निर्वेदो व्यभिचारी उपात्तः शान्तं स्वरूपामिलो ओकोषनं वस्त्र स्थिप
डिचवर्णमत्रास्मि सत्त्रलपरिहरति अत्र श्रावणगमनमनेशान्तानभावौ इत्थनाद्या
नयनव्याजेनोपभोगमार्थ्य वनगमनं चेन्न दोषः दीप्तिः पुनः पुनः यथा कुमारसंभवे रति
विलापेषु अकांडे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेंके अनेकसंवदये हतेभानुमत्याम

दुर्योधनस्य शृंगारवर्णने छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेंके राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे
वीररसे कंकणमोचनाय गच्छामीति राघवस्योक्तौ अंगस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण व
र्णनं यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य अंगिनोननुसंधाने यथा रत्नावल्यां चतुर्थेंके
बाभ्रव्यागमनेन सागरिकायाः विस्मृतिः प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च वी
ररौद्रशृंगारशान्तरसप्रधाना धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः उत्तमाध
ममध्यमाश्च तत्र रतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तममानुषीप्रकृतिवद्दिव्येष्वपि ।
किंतु रतिः संभोगशृंगाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया तद्वर्णनं हि पित्रोः संभो
गवर्णनमिवात्यंतमनुचितम् क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरंति
तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार इत्युक्तवद्भ्रूभंगादिविकारवर्जि
तः सद्यः फलदः क्रोधः स्वःपातालगमनसमुद्रोल्लंघनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
५८

अदिव्यप्रभुत्वयावद्वर्णनेऽप्रसिद्धमनुचितेनानावदेवापनेबद्धव्यम् अधिकेनवध्यमानम्
सत्यप्रतिभासनेननायकवद्वर्णितव्यम् नप्रतिनायकवदित्युपदेशेनपर्यवसानम् दि
व्यादिव्यप्रभुत्वमपियथापि एवमुक्तस्यौचित्यस्यादिव्यादीनामिवधीरोदात्तादीनामन्य
थावर्णनेविपर्ययः तत्रभवन्भगवन्नित्युत्तमेनमुनिप्रभृतौ नराजादौ भट्टारको
तिराजादौपरमेश्वरेतिच नमुनिप्रभृतौ प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम् एवंदेशका
लवयोजात्यादीनांवेषव्यवहारादिसमुचितमेवोपनिबद्धव्यम् अनेनमस्परसानुप
कारस्यवर्णनेयथाकर्पूरमञ्जर्यांनायिकयासाम्मनाच्चसेनस्यवर्णनमनाचा
र्यवंहिवर्णनस्यतस्यराज्ञाप्रशंसनम् ईदृशार्द्धनायिकापादप्रहारादिनाना
यकोपावर्णनम् उक्तंनिःखलनिकृत्ता अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्यकारण
म् प्रसिद्धौचित्यबंधस्तुरसस्योपनिषत्परेति इदानींकाचिद्दोषापनेरस्तुच्याते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नदोषःस्वपदेनोक्तावपिसंचारिणःक्वचित यथा औत्सुक्येनकृतत्वरासहभुवाव्या।
वर्त्तमानाह्रियातैःतैर्बंधुवधूजनस्यवचनैर्नीताभिमुख्यंपुनः दृष्ट्वाग्रेवरमात्तसा।
ध्वसरसागौरीनवेसंगमेसंरोहत्पुलकाहरेणहसताश्लिष्टाशिवायास्तुवः अत्रौत्सु
क्यशब्दवत्तदनुभावोनतथाप्रतीतिकृत अतएवदूराकृष्टकमित्यादौव्रीडाद्यनुभा।
वानांविवलितत्वादीनामिवौत्सुक्यकत्वानुभावस्यसहसाप्रसारणादिरूपस्यनतथाप्रति
पत्तिकारित्वाभावइत्युक्तमितिकृतम संचार्यादेर्विरुद्धस्यबाध्यस्योक्तिर्गुणावहा।
बाध्यत्वेनोक्तिर्नपरंदोषोयावत्प्रकृतिरसपरिपोषकृत यथाक्वाकार्यंशशलक्ष्म।
णःक्वचकुलमित्यादौ अत्रवितर्कादिषूक्तेष्वपिचिंतायामेवविश्रांतिरितिप्रकृत
रसपरिपोषः पांडुक्षाममंवक्त्रंहृदयंसरसंतवालसंचवपुः आवेदयतिनितांतंक्षेत्रिय
रोगंसखिहृदंतः इत्यादौसाधारणत्वंपांडुतादीनामितिनिर्विकल्पितम सत्यमनो[illegible]माः

का॰ प्र॰ ५८ 59

कामामस्त्वंरस्याविभक्तयः किंतुमत्तोगगनात्यांगलोलोहिजीवितमित्यत्रायमर्थंवाध्यत्वेनै
वोक्तम् जीवितंगणपिपांगस्याधिकमस्थिरत्वमितिप्रसिद्धमनुगुणोपमाननयापातेशांत
मेवपुष्णातिनपुनःशृंगारस्यात्रप्रतीतिः तदंगाप्रतिपत्तेः ननुविनेयोन्मुखीकरणमत्रप
रिहारः शांतशृंगारयोर्नैरंतर्यस्याभावात् नापिकाविशेषाकरणारसांतराधनुप्रास
मात्रास्तुतथाभावात् आश्रयैक्येविरुद्धोयस्सकार्योभिन्नसंश्रयः रसांतरेणांतरितो
नैरंतर्येतुयोरसाः वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेनविरोधयतिप्रतिपक्षगतत्वेनभया
नकोनिवेशयितव्यः शांतशृंगारयोर्नैरंतर्येणविरोधयतिरसांतरमंतरेकार्यम् य
थानागानंदेशांतस्यजीमूतवाहनस्यअहोगीतमहोवादितमित्यद्भुतमंतर्विवेश्यम
लयवतीप्रतिशृंगारोनिबद्धः नपरंप्रबंधेयावदेकस्मिन्नपिवाक्येरसांतरव्यवधानाद्वि
रोधोनिवर्तते यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः गाढं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शिवाभिः परिभ्रममाणान्मांसगन्धाक्षिप्तभुजगान्तरालाः सशोणितैः क्रव्यभुजोऽस्थार

द्भिः पदैः खगानामुपवीज्यमानानाम् संवीजिताश्चन्दनाद्यारिमेकैस्मार्गेथिभिः का

ल्पलताङ्कुरलैः विमानपर्यङ्कतलेनिषण्णाः ऊर्ध्वं हत्वा विष्टतयानदानीम् निर्दि

श्यमानांललनाङ्गुलीभिर्वीरस्त्वदेहान्यतितानपश्यन् अत्रबीभत्सशृङ्गारयोर

न्तर्वीररसोनिर्विशितः श्रेणीन्यंगत्वेमामैयोनेतान्दृष्ट्वैपरस्परम् अथैसरश्चानोत्क

वीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः पतन्तुरिप्रवसस्तम

रभुविपतितेनेहस्तमवलोकयतद्भ्रूरभिदधौ अत्रसर्वावस्थासमरणांशृङ्गारोगमा

पिकरणेपरिपोषयतिदेनदत्तानिकरजैश्चविपादितानिश्रोणिच्छिन्नमात्रमण्डलेको

मवनाशरीरे दत्तानिरक्तमतनसामग्राजवध्यानान्महदर्मनिभिरपिवलोकि

तानि अत्रकामुकस्ययथादेतद्दन्तादीनिचमत्कारकारणानितनध्याजिनस्ययथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
६०

वर्णाः शृंगारीतदवलोकनादेवमस्यहृल्लद्देनाहशामनयइतिसाम्यविवक्षा का
मंत्याः दंतकोमलाभ्यालिंगालङ्कैस्सदर्भाः स्थलीः पादैः पातितयावकैः रिवपतद्बा
ष्पांबुधौतानना: भीताभर्त्रैकरावलंबितकरात्वच्छत्रुनार्योधुनादावाग्निंपरितोभ्र।
मंतिपुनरप्युद्विवाहाइव अत्रचाटुकेराजविषयारतिर्याप्रतीयतेतत्रकरुणइव।
शृंगारोप्यंगमितितयोर्नविरोधः एहिगच्छपतोत्तिष्ठवदमौनंसमाचर एवमाशा।
ग्रहग्रस्तैः क्रीडंतिधनिनोर्थिभिः अत्रएहीतिक्रीडंतिगच्छेतिक्रीडेतीतिक्रीडनापेक्ष
येमागमनगमनयोश्चविरोधाः क्षिप्तोहस्तावलग्नःप्रसभमभिहतोप्याददानोंशु
कांतंगृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितोनेक्षितःसंभ्रमेण आलिंगन्योवधूतस्त्रि
पुरयुवतिभिःसाश्रुनेत्रोत्पलाभिःकामीवार्द्रापराधःसदहतुदुरितंशांभवोवःशरा
ग्निः अत्रत्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्यकरुणोंगम् तस्यतुशृंगारः तस्यापिना।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

करुणे विश्रांतिरिति न स्वांगेनैव प्रयवाश्रगर्घाकामकशाचरतिस्म तथा स्वशरीरिति
शृंगारपोषितेन करुणेन स्त्व्य एवार्थे न पोद्बल्यते उक्तो हि गुणः कृतनामसंस्कारः प्रा-
धान्यं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारो हि तथ्य भूयसि वर्तते इति प्राक् प्रतिपादितरूपस्य
रसस्य रसांतरेण न विरोधो नापि गुणांगिभावो भवतीति रसशब्देनात्र तत्स्थायिभाव
उपलक्ष्यते काव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः। एवं दोषानुक्त्वा गुणालं-
कारविवेकमाह॥ ॥ ये रसस्यांगिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः उत्कर्षहेतवस्ते
स्युरचलस्थितयो गुणाः आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्या-
दयो र्णानाम् क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनादाकार एवास्य शूर
इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि विततकृतित्वमात्रेण शूर इति क्वापि शूरेऽपि मूर्तिला-
घवमात्रेणाशूर इति विश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरंति तद्वन्मधुरादिरसव्यंजकवर्ण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ६१

कुमारवर्णानां माधुर्यादिव्यवहारप्रवृत्तेर्मधुरादिरसानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रे

ण माधुर्यादि मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि रसपर्यंतवि

श्रांतप्रतीतिवंध्याव्यवहरंति अतएव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यंते न

तु वर्णमात्राश्रयाः यथैषां व्यंजकत्वं तथोदाहरिष्यते उपकुर्वंति तं संतं येंगद्वारेण

जातुचित् हारादिवदलंकारास्तेनुप्रासोपमादयः ये वाचकवाच्यलक्षणांगातिश

यमुखेन मुख्यं रसं संभाविनमुपकुर्वंति ते कंठाद्यंगानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणो

प्युपकारका हारादय इवालंकाराः यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः

क्वचित्तु संतमपि नोपकुर्वंति अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः अलम

लमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला इत्यादौ वाचकमुखेन मनोरागस्तीव्रः

विषमिव विसर्पत्यविरतं प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावकस्व हिनस्ति प्रत्यंगंज्व

स्वगरीयानितिनरूतोनमानानन्हाकेप्रभवतिनवोबानवभवानित्यादौवाच्यमप्यविनाले
कारोरसमनुपकुर्वन्तः चित्तेविहट्टदिणटुट्टदिसागुणेसु सेज्जासुलोट्टदि विसट्टदि दि
स्मुहेसुबोलम्मिवट्टदिपअट्टदिकव्वबंधेझाणेणटुट्टदिचिरंतरुणीतरल्ली इत्यादौवा
चकमेव मित्रेक्वापिगतेसरोरुहवनेबद्धाननेताम्यतिक्रन्दत्सुभ्रमरेषुवीक्ष्यदयितासन्नं
पुरस्सारसीम् चक्राह्वेनवियोगिनाबिसलतानास्वादितानोज्झिता कण्ठेकेवलमर्गे
लेवनिहिताजीवस्यनिर्गच्छतः इत्यादौवाच्यमेवनतुरसं अत्रोपिसलिताजीवेराद्ध
नन्वमेतिप्रकृतानन्तरणोपमाः एषएवचगुणालंकारप्रविभागः एवंचसमवाय
वृत्याशौर्यादयःसंयोगवृत्यातुहारादयइत्यस्तुगुणालंकाराणांभेदः ओजःप्रभृती
नामनुप्रासोपमादीनांचोभयेषामपिसमवायवृत्यास्थितिरितिगड्डरिकाप्रवाहे
णैषांभेदइत्यभिधानमसत् यदप्युक्तंकाव्यशोभायाःकर्तारोधर्मागुणास्तदतिशय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
६२
62

हेतुत्वमलंकाराइति निरूपितपूर्वं यतः किंसमवायेनगुणाः काव्यव्यवहारजननःकति
पयैः यदिसमवायेनगुणास्तत्कथंसमसत्त्वग्रहगौडीयापांचालीवैदर्भीतिःकाव्यस्यात्मा
ग्रथकतिपयैरलङ्कारवत्प्रज्वलतिग्रन्थैःग्राज्यःग्राध्यन्तेलसतत्पवधूमकल्पादौदोषग
प्रभृतिभिर्गुणैर्युक्तस्यकाव्यव्यवहारप्राप्तिः स्वर्गप्राप्तिरनेनैवदेहेनवरवर्णिनी ।
अस्यारदच्छदरसोन्यक्करोतितरांसुधायामित्यादौविशेषोक्तिव्यतिरेकौगुणानिरपे
क्षौकाव्यव्यवहारप्रवर्तकौ इदानींगुणानांभेदमाह माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रय
स्तेनपुनर्दश एषांक्रमेणलक्षणमाह आह्लादकत्वंमाधुर्यंशृंगारेद्रुतिकारण
म शृंगारेर्थान्तेसंभोगेद्रुतिर्गलितत्वमिवश्रव्यत्वंपुनःरोजः प्रसादयोरपिः करुणे
विप्रलंभेतच्छान्तेचातिशयान्वितम अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरो
जोवीररसस्थितिः चित्तस्यविस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः बीभत्सरौद्ररसयोस्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्याधिक्यं क्रमेण च वीराद्बीभत्से ततोऽपि रौद्रे सातिशयमोजः शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छज।
लवत्सहसैव यः व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः अन्यदिति व्याप्यमिह।
चित्तम् सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च गुणवृत्त्या पुनस्तेषां गुणानामाकारे।
शौर्यस्येव कृतं न त्रय एव न दशेत्याह केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः अन्ये
भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः श्लेषो
यश्चारोहावरोहक्रमरूपः समाधिर्या च विकटत्वलक्षणा उदारता यश्चौजोमिश्रित
शैथिल्यात्मा प्रसादस्तेषामोजस्यन्तर्भावः पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादुपा
त्तम् प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद्दोषः तथाहि मातङ्गाः कि
मु वल्गितैरित्यादौ सिंहाभिधाने मसृणमार्गत्यागो गुणः कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टता
भिधानान्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता एवं न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
६२
63

शशाख्यगुणाः पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा प्रौढिर्व्याससमासौ चैनिया
प्रौढिर्वा न इत्युक्तमन ह्ये चित्रमात्रेन गुणाः तदभावेपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः अपुष्टा
र्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामंगलरूपाश्लीलग्राम्याणां निराकरणेन सामि॰
प्रायत्वरूपमोजोर्थवैमल्यात्माप्रसादः उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यमपारुष्यरूपं सौ
कुमार्यमग्राम्यत्वरूपमुदारता च स्वीकृता अभिधास्यमानस्वभावोक्तिलंकारे।
णरसप्रनिरूपणीभूतवांगपायो च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपार्थव्यक्तिर्दीप्तरसत्व
रूपा कान्तिश्च स्वीकृते क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोऽवि
चित्रत्वमात्रम् अवैषम्यरूपा समता दोषाभावमात्रेन पुनर्गुणाः कः खल्वनुन्मत्तो
न्यथाख्यावेत्यदभिदध्यात अर्थस्यायोजनेरन्यच्छायायायो नेवायदि न भवति दर्शने
तत्कथं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपसमाधिरपि न गुणाः तेन गुणा वाच्याः वाच्याव।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृत्वाः श्रोत्रकाश्चशाहृष्णाःस्त्वये वर्णोस्समामेरवनानेषांयंनकतामिताः केक
ह्येनाद्व मूर्धिवर्गोन्त्यगाः स्पर्शाश्चटवर्गोरयोलङ्घ ग्रहतिर्मध्यहृतिर्वामाधुर्यैः
चटनानथा टठडढवर्ज्याःकाद्ययोमावसानाः शिरस्पतिनवर्गान्त्यश्चनालघा
रेफणाकावैद्धस्त्रांतारितावितिवर्णाः समासाभावेनयाम सस्मासोवेतिसमासः
नयामाधुर्यंवतीपदांतरयोगेरवनामाधुर्यस्पर्शजका नदाश्चनेणरेणश्रतिमेतः
षांयंमेगीभिर्यगीहृतनमाननोरपाः ऊर्वेतिहृनोसहृसायथैनासंवनानिशंपताप
रविंननानि योभाश्चाश्चन्तनीयाभ्यामेंनयोरेणान्तल्पयोः टादिश्याशाहनदैंदोण
पनहनडाजसि वर्गप्रथमन्ततीयाभ्यांनद्वितीयचतुर्थयोरेफेणाथनपशुंमयश्चवा
यस्यकस्पविहितलयोलेननसैवसंवंधः टवर्गोर्थ्यास्सकारवर्जे ः शकारशकारैदि
हंसमासोविकटासंचटनाडाजसः नदा मूर्धमहृहृतेनपादि श्रुतिमात्रेणशा।

का॰
प्र॰
६४
64

त्राणां येनार्थप्रत्ययो भवेत् साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः समग्राणां रसानां
समासानां संघटनानां च उदाहरणम् परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्म
ध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशांग्याः
संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् यद्यपि गुणः परतंत्राः संघटनादयस्तथापि वक्तृ
वाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित्क्वचित् रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते क्व
चिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः यथा मन्थायस्तार्णवांभःप्लुतिकुहर
वलन्मन्दरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः कृष्णाक्रोधा
ग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितो
यम् अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यंजकम् अभिनेयार्थं च काव्यमिति वक्तृबलात उद्धता रच
नादयः वक्ता चात्र भीमसेनः क्वचिद्वक्तृप्रबंधानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः य

२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

था प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघातत्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरवि
रथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् कुर्वन्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कंधरारंध्रभाजां झांका
रैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुंभकर्णोत्तमांगम् उविडकथाख्यानभेदाः प्रबन्धौ
चितात्प्रबन्धेन तथा ह्याख्यायिकायां शृंगारेऽपि न मसृणवर्णादयः कथायां रौद्रेऽपि ना
त्यन्तमुद्धताः नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः एवमन्यदप्यौचित्यादनुसर्तव्यम्।
काव्यप्रकाशे गुणालंकारभेदनियतगुणनिर्णयो नामाष्टम उल्लासः ॥ ॥ गुणविवेचने
कृतेऽथालंकाराः प्राप्तावसरा इति संप्रति शब्दालंकारानाह यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथा
ऽन्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा तयोः श्लेषवक्रोक्तिः काकुव
क्रोक्तिश्च तत्र पदभंगश्लेषेण यथा नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो वा
मानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

को॰ प्र॰ ६५

65

ज्ञात्मनस्तस्मात्सर्वमभवतः प्रदेदवह्निनछेदैं विधानेज्ञतः अभंगश्लेषेण यथा अहो के
नेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् काका
यथा गुरुपरतंत्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुम् अलिकुलकोकिललीलते नैष्य
ति सखि सुरभिसमये ऽसौ ॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः स्वरवैसादृश्येपि व्यंजनसदृशत्वं व
र्णसाम्यं रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोनुप्रासः छेकवृत्तिगतो द्विधा छेका विदग्धाः
वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः तद्गतत्वेन इति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च
किं तयोः स्वरूपमित्याह सोनेकस्य सकृत्पूर्वः अनेकस्यार्थाद्व्यंजनस्य सकृदेकवारं
सादृश्यं छेकानुप्रासः यथा ततोरुणपरिस्पंदमंदीकृतवपुः शशी दध्रे कामपरिक्षा
मकामिनीगंडपांडुताम् एकस्याप्यसकृत्परः एकस्यापि शब्दादनेकस्य व्यंजनस्य द्वि
र्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः तत्र माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरुपनागरिकेष्यते ओजः प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काशकैस्तैस्तुपरुषा अयत्रापिप्राग्वदाहृतम् कोमलाख्यैः परैःशेषैः ग्राम्येवकेचिद्ग्राम्येति
वदंतितदा उपनागरिकायवनसारंगकहारेहरपवक्रिकमलैः फुल्लमलमालिमसृणालैरिति
वदंति दिवानिशोबला केषांचिदेतावैदर्भीप्रमुखारीतयोमताः एतास्तिस्रोवृत्तयोवाम
नादीनांमतवैदर्भीपांचाल्याख्यारीतयउच्यंते शाब्दस्तुलाटानुप्रासोभेदेतात्पर्यमात्रतः
शब्दगतोनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेप्यन्वयमात्रभेदाल्लाटजनवल्लभत्वात् लाटानुप्रासः
शब्दार्थयोरभेदेपियेषपदानुप्रासइत्याहुः पदानांसःपदस्येतिलाटानुप्रासः नदायन
सविधेदयितादवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य यस्यचसविधेदयितादवदहनस्तुहिन
दीधितिस्तस्य पदस्यापि अपिशब्देनसइतिसमुच्चीयते तदा वदनंवरवर्णिन्यास्तस्याः
सत्यंसुधाकरःसुधाकरःक्वनुपुनःकलंकविकलोभवेत् वृत्तावन्यत्रतत्रवानाम्नःसइ
त्यनुवृत्त्याप्य एकस्मिन्समासेभिन्नेवासमासेसमासासमासयोर्वानाम्नः प्रातिपदिकस्य

का॰ प्र॰ ९९

66

वेनत्वपरस्परमार्थ्यम् । तद्वा सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणिधवनवकीर्त्तिः
पौरुषकमलाकमलासापितवैवास्तिनान्यस्य । तदेवं पंचधामता: अर्थे सत्यर्थभिन्ना
नां वर्णानां सा श्रुतिः पुनः यमकम् । समरसमरसोयमित्यादावेकेषामर्थवत्त्वेप्यन्येषा
मनर्थकत्वे भिन्नार्थानामिति न युज्यते वक्तुमित्यर्थे सतीत्युक्तम् । सेति सरो रस
इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता । पादतद्भागवृत्ति तद्यात्यनेकताम् । प्रथमो
द्वितीयादौ द्वितीयस्तृतीयादौ तृतीयश्चतुर्थे प्रथमस्त्रिष्वपीति सप्त । प्रथमो द्वितीये
तृतीयश्चतुर्थे प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये द्वे तदेवं पादजं नवभेदम् । अर्धावृ
त्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे । द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादाद्यादिभागः पूर्ववद्द्विती।
यादिपादाद्यादिभागेष्वंतभागोंतभागेष्विति विंशतिर्भेदाः । श्लोकांतरे हि न भागावृत्तिः।
त्रिखंडे त्रिंशत् चतुःखंडे चत्वारिंशत् । प्रथमपादादिगतांत्यार्धभागो द्वितीय।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पादादिगते आद्याद्यादिभागे यस्य तेऽन्यादिनिर्गतानुसारेणानेकभेदम् अनेना
दिक्रमाद्येन क्रमनतं समत्र्ययः मध्याः दिक्रमादिमध्यमेन मध्यं मध्यांतकेनैषां
समत्र्ययः तथान्तस्मिन्नेव पादे आद्याद्यादिभागस्य मध्यादिभागेऽत्र नियतेन च स्था।
नेत्राहतिरिति त्र्यमन्ततमभेदम् नह्येतत्कालविनाङ्कमन्तमितिनास्य भेदलवेण
कृतम् द्विमात्रैवोदाह्रियते सञ्चारी भरणो मायमाताध्यविधुद्धलवम् सनारीभर
णोमयाः ननु त्वं पृथिवीं नहि विनायमेनोनयतामखाणादिना महाजनोदीय
नमानसादरं महाजनोदीयनमानसादरं महाजनोदीयमानसादराम् सा
न्वां भरतो वचामवलिंबिततारवम् सन्वां भरतो वचामवलिंबिततारवम्।
सर्वदारणमानैषीद्वानलसमस्थितः श्वेनैतमहिमव्याम विद्यावेदांनवेदया
म् याचमानेव भजनेऽप्रणनेमाऽदनवेदयाम् यद्यानतोयदाननोनयापाल्पयेनया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
६७
67

स्ययम शिवेहितांशिवेहितां स्मरामितांस्मराहिताम् सरस्वतिप्रसादंमेस्थितिंवि
तमसरस्वति सरस्वतिकुरुक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेसरस्वति ससारसाकंदर्पेणाकंदर्पेनससार।
सा शिवाणावाना विश्राणाना विश्राणाशयश्रवा मधुपवानिपवाजितमानिनीजन
मनः सुमनः सुरभिश्रियम् अभूतवारितवारिदविभ्रमस्फुरितनामनतामव
वनेजगत् एवंवैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदूनेयम् वाच्यभेदेनभिन्नाययत्कगण।
षणस्यशः श्लिष्टमिति शब्दाः श्लेषोसावक्षरादिभिरष्टधाः अर्थभेदेनशब्दभेदयतिर
र्थानेकार्थमार्गेणहरोनगणपतेरितिवनयेवाच्यभेदेनभिन्नाअपिशब्दायुगपदु।
च्चारणेन श्लिष्यन्तिभिन्नंस्वरूपमपह्नुवतेसश्लेषः सचवर्णपदलिंगभाषाप्रकृ।
तिप्रत्ययविभक्तिवचनानांभेदादष्टधा क्रमेणोदाहरणानि अलंकारः पुंका
करनरकपालेपरिजनोविशीर्णांगोभृंगीवसुच्चपुंसकोगानवयाः अवस्थेयः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मारेणारपि भवति सर्वो भवरोगैर्विधीवके मर्त्यस्मिन्नवति वयं केऽनरमी हृद्युकां
नम्रहरणात्वं भ्रमितानिःशेषपरिजनं देव विलसत्करेणगाहत्वं संश्रितिसमस्ता।
वयोसदनम भक्तिश्रद्धाविलोकनपरायणीनीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालेव
ननोसमाधिनिरैनैर्नीतेहितश्रामये लवणस्पमहानिधीरसिकतोलक्ष्मीट
शोलत्वनीगुम्फाकेऽकृततां भवानिशमनेनतेनत्वंबाहरेः एवं वचनश्रेणीपि
महदेश्वरत्वं देवेन भवभ्रमासंगमागमाहरणे हरवहरमरणांतविनमोह
मवसरनमेमहस्ता श्रयेसर्वाणिशास्त्राणि हृदि तेषु भवत्यति सामर्थ्येहा
दामिश्रामोमिश्राणां चरणात्मजः रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोकावणम
मयपुरामापूर्वसंपन्नस्तरहस्येन प्रमथ्यतिवहमध्येज्ञातचित्तप्रसादादहमति
नकृविस्मात्रेदिनामात्तयामे सर्वस्वेदरसर्वस्वत्वंभवच्छेदतत्पराः नयापका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रसाद्यात्ममायाक्षितनवर्तेनम भेदाभावान्न कस्मादेमैवं गौणानां पदवेददण
त्मनः शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्र स राजते अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद्दुवणाये
वाच्यौ ननु स्वरादिगुणभेदाभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चा
र्याणां च शब्दानां बंधेऽलंकारांतरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्वि
विधोऽयमर्थालंकारमध्यगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालंकार उच्यते उच्य
ते इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्या
मेव व्यवतिष्ठते तथाहि कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढाद्युप
मादयः तद्भावतद्भावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यंते स्वयं
च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजितेत्यभंगश्लेषः प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धे
हितप्रदेति सभंगशब्दश्लेषश्चेति द्वाऽपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेष

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वमुपपन्नम् तत्वाम्रस्यार्थश्लेषत्वम् अर्थश्लेषस्यान्तसंविषयोयत्रशब्दपरिवर्त
नेपिनश्लेषत्वखंडना श्लोकेनोनतिमयातिश्लोकेनायातियोयातिम् शब्दश्लेषमह
शतिसलिलाकीटैःस्खलस्वच तथायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोपितश्लेषप्रति
भोत्पत्तिहेतुः [illegible] यथा कमलमिवमुखंमनोज्ञमेतत्कचतितरामित्या
दौ गुणसाम्येक्रियासाम्येतमथसाम्येवा उपमातथा सकलकलंपूर्णमनज्ञाते
मेपतिस्वर्थांशुबिंबमिवेत्यादौशब्दमात्रसाम्येपिसायुज्यैव तथाप्युक्तेतदृष्टेन स्फु
टमर्थालंकारावेतावुपमासमोच्चयोकिंतु आश्रित्यशब्दमात्रेसामान्यमपि ह्यपि
संभवतइति नवकमलमिवमुखमित्यादिः साधारणधर्मप्रयोगमूलत्वउप
मायाविषयइतिवक्तुंयुक्तेपूर्णोपमायाः निर्विषयत्वापत्तेः देवत्वमवपाता
लमाशानांत्वेनिबंधनम् त्वेवामरमकरन्दमिदेकोलोकत्रयात्मकइत्यादौश्ले

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
१२८
69

धस्य चापमाद्यलंकारविविक्तोऽस्ति विषय इति द्वयोर्योगे संकर एव उपमानिय
र्यालोचने तूपमायाएवायं शुद्धो विषयः अन्यस्याविषयापद्मारपवसूर्णोपा।
माया स्यात् नच श्रविंद्रम्हे दर्शीनित्यं मललाव एप बिंद्रके त्याद्रो विरोधश्रतिवो
त्पत्तिहेतुः श्लेषोपित श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः विरोधः न ह्यर्थद्वयप्रतिपादकः श
ब्दश्लेषः द्वितीयस्यार्थस्य प्रतिभासमानस्य परोक्षाभावात् नच विरोधाभासस्य विरो
धः श्लेषाभासः श्लेषः तस्मादेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधालंकारान्त
रमेव तथाच सद्वंशमुक्तामणिः नाल्पं कविरिव -- श्लोके देवमहात्मा
वान् अनुरागवती संध्यादिवसस्तत्पुरःसरः श्लादायवापमचलेह्यत्वा।
हीनं गुणैर्विषमहृष्टिः यच्चित्रमच्युतशरीरलम्बमभोदीत्रमसलसैश्च्या।
त्वावेकदेशविवर्त्तिरूपकश्लेषव्यतिरेकसमासोक्तिविरोधत्वमविनेनतश्लेषत्वम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दश्लेष इति चेन्नोच्यते ग्रंथेऽलंकारत्वेन यत्नकविप्रतिभासंरंभगोचरत्वेनैवावि
च्छिन्नानामेवालंकारभूमिः ग्रंथसंविधेऽनुमेषां श्लाघ्यानामिति चेदनुप्रासादीना
मपि समर्थवेतितेष्वप्यलंकारः किं न स्यते रसादिव्यंजकत्वं एवाच्यविशेषसद्भा
वे सत्यनुप्रासादीनामलंकारता श्राव्यगुणदोषाणाममपार्थापत्त्यैव गुणदो
षाः ग्रंथे गुणदोषालंकाराणां शब्दार्थद्वैपण्येव स्थितिरिति तेऽपि श्राव्यगानत्वेनाव्य
नाम विपैवञ्जैमद्भीम्यादौ वर्णादिश्लेषः एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वे शाब्दभेद
पि प्रसज्जतीत्येवमादि स्वयं विचार्यम् तश्चिद्यत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वाकानिहेतुता सति
वेशविशेषणयत्रनासत्ता वर्णाः व्यञ्जकस्य रजपद्याद्याकारं समशतायं तितश्चिद्व्यक्षक
योरेनादिनिर्दिमात्रे प्रदर्शनने मारारिमक्रारामे भमवैरामा रहस्मा मारवल्लवाति
वेनदानिहरणत्वमा माताननानां संवठः श्रियावाधिनसंभ्रमा मानयामसीमामामा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का० प्र० २०
70

[illegible]दिङ्मात्रमादिना खड्गः सरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा वारला बहु॰
लामन्दकरला बहुलामला मुरजबन्धः भासते प्रतिभासाररसाभाताहताविभा भा
वितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा पद्मबन्धः रसासाररसासारसायताक्षक्षताय
सा सातावाततवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर सर्वतोभद्रम् संभविनोप्यन्ये प्रभेदाः श॰
क्तिमात्रप्रकाशाप्रकाना न तु काव्यरूपतां दधतीति न दर्श्यन्ते पुनरुक्तवदाभासो विभि
न्नाकारशब्दगा एकार्थतेव भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनेवामुखे भासनमा
नं पुनरुक्तवदाभासः स च शब्दस्य सभंगाभंगरूपकेवलशब्दनिष्ठः यथा अरिवध
देहशरीरसहसारथिसूततुरगपादातः भातिसदानत्यागः स्थिरतायामवनितलति
लकः चकासत्यंगनारामाः कौतुकानंदहेतवः तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्वव
र्तिनः तथा शब्दार्थयोरयं यथा तनुवपुरजघन्योसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ८

तेजोथाममनःएष्णुमनसासिंद्रोहरिर्जेस्युः अत्रैकस्मिन्नपदेपरिवर्तिनेलंकारइति
शब्दार्थयोःपरस्मिंस्तुपरिवर्तिपिसनहीयतइत्यर्थनिष्ठउभयालंकारोयम् काव्य
प्रकाशेशब्दालंकारनिर्णयोनामनवमउल्लासः श्रीगणेशायनमः श्रीगणाधि
पतयेनमः अर्थालंकारानाह साधर्म्यमुपमाभेदे उपमानोपमेययोरेवसाधर्म्येन
कार्यकारणादिकयोःसाधर्म्यंभवतीतितयोरेवसमानेनधर्मेणसंबंधउपमाभेदग्र
हणमनन्वयव्यवच्छेदाय पूर्णालुप्ताच उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्र
तिपादकानामुपादानेपूर्णा एकस्यद्वयोस्त्रयाणांवालोपेलुप्ता साग्रिमा श्रौता
र्थीचभवेद्वाक्येसमासेनद्धितेतथा अग्रिमापूर्णा यथेववाशब्दायदनन्तरंतस्यैवोप
मानप्रतीतिरितियद्यप्युपमानविशेषणान्येतेतथापिशब्दशक्तिमहिम्नाश्रुत्यैव
षष्ठीवत्संबंधंप्रतिपादयंतीतितत्सद्भावेश्रौत्युपमातथैवतत्रतस्येवेत्यनेनवा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का
प्र°
७१
71)

यैर्विहितस्तवनेक्षणादाने नेनत्वमित्यादावुपमेयेषु वनन्तत्वमस्येत्यादोवोपमा ।
नएव इदं चनस्तुनत्वमित्युभयत्रापिनत्वाद्दीर्घो वान्ताविश्रांतिरिति सामान्यवर्षा ।
लोचनया नत्वलताप्रतीतिरिति नत्रस्याधर्मस्य स्याधेनानत्वलादिपदोपादानेत्राथी
नहीनेनत्वमित्यादिनाविनिनस्पवतेः स्थितौ इवेनविभक्तलोपः इवेपदस्रक्र
निवृत्तेवेतिनिनसमासेश्चवशब्दयोगे समासमाक्रमेणोदा हरणेषिममरेषु तो ।
विजयश्रीर्नमंभवति प्रभावच्छभवंकान्तस्वाधीनपतिकायथा च कितवहरिणलो
ललोचनायाक्रधिनकरण करणनारहासकान्तिः मरामिजमिदमाननं वनस्यात्मम
मितिवेनसिसमस्यदं विधत्ते ग्रन्थायते त्रियमकाविभिहृद्ङ्नातोदिव्यैः प्रभाभिरनपा
यैः शोरैर्भुजैरिवचनभिरदस्मदायालक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनेवभार श्रीवितथ
मनोरथनेषुगुणगारिमगीतश्रीः सवनत्तसहशासभवानभिलषिणीयः हितीय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तनकस्य गंभीर्यं तारिमाज्ञस्य समस्तं गांगमभ्युजं गावुत्न् उ एलोकस्य समरे निदाघं वुरस्त
वत् स्वाधीनभर्तृकावां ते भाजमानाय यथा लोको नरवचमत्कारभूतया ज्ञेयश्रीस्त्व
दास्येव नेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तैर्वैचित्र्यं वैचित्र्याभावे अलंकारः
न यथापि नयुनि गुणीभूतव्यंग्यव्यवहारः नावलंव्यंग्यस्य स्पर्शपरामर्शाद्वा चात्रता
प्रतीतिरपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव रसादिरूपव्यंग्यपार्थ्येऽलंकारान्तरं च सर्वत्रा
व्यभिचारित्वगणापत्तेन दलंकारा उदाहृताः नद्यहितेनेव नर्त्तदा हियमाणाविरस
तायावहेतीति प्रवीणरवि सद्राभिधानमिति न चोदनीयम् नडड्मंसलोपस्यात्र श्री
तीनडितिष्ठुनः नहाकसमासगतत्वेश्रोनीग्राथीवधर्मस्याधारणः उद्दिष्टेनेकत्ववा
दे तात्पर्यं वनेनपंचधा उदा धन्यस्यानन्यसमानस्य सोऽज्ञा न्याकषिप्रपालिनः करणीयव
चश्चेनस्मत्वेनस्यामत्वेयथा आकल्पकरवालामो मंगपरायपरिश्रमन् प्रत्यर्थिसेनया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
१२

दृष्टः कान्तानेन समः प्रभुः करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा विषकल्पं मनो वे॰
त्सि यदि जीवसि तत्सखे उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा उदा॰ सम्ब्रलवार॰
णपारिवीसाममम्मि विविन तरंगणस्तरसकव्यस्सदीसइच्चहवाणसमाविसमरिसुंश्रुश
मनुण कव्यमेतत्त्र कव्यासमसामिरिमरसमिन्यत्रवणणामिति पाठे एवसमास
गा वादेर्लोपे समासेवाक र्माधारेक्यचि क्यङि कर्मकर्त्रोर्णमुलि वाशब्द उपमाद्यो
तक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्‌ कर्मणोधिकरणाश्चोत्पन्नेन क्यचा
कर्तरि क्यङा च कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च सा भवति उदा॰ ततः कुमुदनाथेन का॰
मिनीगण्डपाण्डुना नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता तथा श्रीमत्सुजनगभीष
णासिपत्त्रोरुहहृहिकाहिउविन्नरैर्णचारः प्रकलितनतनुतत्कपोलकान्तिः प्रतिभ
टविक्रमस्पर्धनीयमासीत् पौरजनस्वनीयतिजनं समरान्तरेसावनः पुरीयतिविविचव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिपुभ्रुवः नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणौ राज्ञोंकान्तललितानि सपत्नसेना
मध्ये निदाघवर्मांशुदर्शो दृश्यंति नेपरे सप्तनः पार्थसंचारसंचरन्नवनीपतिः आ
चारस्समानोधर्मः काचाकाव्याजावोव्याने एतद्धिलोपेद्वि समासगा एतयोर्धर्मवा
चोः उदा सविता विधवति विधुरपि सविनरति दिनंति यामिन्यः यामिनयन्ति
दिनानि सुखदुःखवशीकृते मनसि पदवि पश्चिमनो राज्यस्थानेरपि हुतक्रमः संपरा
यप्रवृत्तौ सोऽराजनेराजकेजरः धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्येचदृश्यते उदा कुरु
ल्लितामति हि सिकंठवलिच्छत्रकनकविरण्यमालदर्पसमस्ति स्कभमरवसेननपावि
हि सि कलहेमनसममसिति पाठे वाक्यगा क्विवाद्युपमेयासेक्यासेनि रासे उदा अ
रातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः कृपाणोदग्रदोर्दंडस्सहस्रायुधीयति अ
चान्मानुपमेयः विलोपे च समासगा त्रयाणां वादि धर्मोपमीयानाम् उदा नरसिंह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निष्क्रान्तावलोकनाल्ललितविलासविलसद्विग्रहास्मरशरविसराविशान्तंनेरामगानय
नानयनेमृनेमनः ऊर्ध्वसमस्मपमाननेन्पादिनायदासमासलोपो कूरस्पवाचा
न्ताय: स्थूलनयाध्यवसायादयः स्थूलेनाविरूढ्ह्याय: स्थूलिकाद्यन्पाविशायोनिवृत्त:
क्रुगावाचकपमेयनेवाधर्मवादीनांलोपेद्वयमुपमा एवंमेकोनविंशतिलुप्ताः पूर्णाभिःसं
चविंशतिः अनयेनेवराजश्रीर्दैन्येनेवमनस्विता म्लौसापिविषादेनपद्मिनीवहि
मांभसा इत्यभिन्नेसाधारणेधर्मे ज्योत्स्नेवनयनानंदः सुरेवमदकारणम् प्रभुतेव
समाकृष्टसर्वलोकानितंबिनी इति भिन्नेवानभिन्नेकस्यैवबहूपमानोपादानेमा
लोपमा यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वेपूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे अनवरतकनक
वितरणजललवभृतकरतरंगितार्थितते: भणितिरिवमतिर्मतिरिवचेष्टाचेष्टे
वकीर्तिरतिविमलाकीर्तिरिवमूर्तिर्मधुराम्मूर्तिरिवसभाप्रभाप्रभाववितानस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समेवजयश्रीः आज्ञाराजेन्द्रेनत्वयस्यानपरेषामित्यादिकारणेनोपमावचनलोपेनाप्येवंवि
धविविधवैचित्र्यसहस्रेणोपमावचनलोपेनाप्येवंवि । संभवाद्उभेदाननिरूपमाः । उप
मानोपमेययोरेकस्यैवैकवाक्यगतेनत्वयाः । उपमानानेनत्वसंबंधाभावेनत्वयः । उदा
नवेवलसंभान्तिनिनितांतकान्तिनितंबिनीसुदतिनेत्रविभ्रमा । यावद्विलासा...धलासचका ।
सालेनहिलासाऽद्भुतहिलासाः । विपर्यासउपमेयोपमानयोः । नयोरुपमानोपमे
ययोः [illegible] नरोपमानत्वावच्छेदपरा उपमेयेनोपमा इत्युपमेयोपमा
उदा कमलेवमतिर्मतिरिवकमलातनुरिवविभाविभेवतनुः । धरणीवधृतिर्धृतिरिव
धरणी सततंविभातिवतयस्य । संभावनमथोत्प्रेक्षा तस्यसमेनयत् समेनोपमा
मानेन उदा उन्मेषंयोममनसहतेजातिवैरीनिशायामिंदोरिंदीवरदलदृशा तस्य
सौंदर्यदर्पः नीतःशान्तिंप्रसभमनयावक्त्रकान्त्येतिहर्षाल्लग्नामन्येललिततनुतेपा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
७५
75

ष्योः पद्मलक्ष्मीः लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्वि
फलतां गता इत्यादौ व्यापनादिलेपनादिरूपतया संभावितम् सर्वदेहस्त्वभेदोक्तौ
ऽदनुक्तौ च संभवः भेदोक्तौ यथा अयं मार्तंडः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः कृ
शानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् कृतांतः किं साक्षान्महिषवहनोऽसावि
ति पुनः समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः भेदोक्तौ त्वित्यनेन न के
वलमयं निश्चयगर्भो यावन्निश्चयांतोपि संदेहः स्वीकृतः इंदुः किं क्व कलंकः सर
सिजमेतत्किमंबु कुत्र गतं ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परं नः
किंतु निश्चयगर्भ एव नात्र निश्चयः प्रतीयमानस्तूपेक्षितो भेदोक्ते तदनुक्तौ य
था अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कांतिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नु मद
नो मासो नु पुष्पाकरः वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भवेन्मनोहरसिन्दूरपेणुगणोत्क्षुतिः तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः अति
साम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा आरो
पविषया इवारोप्यमाणा यदा शब्दोपात्तास्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयो यस्येति
समस्तवस्तुविषयम् आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् यथा ज्योत्स्नाभस्म
च्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् द्वी
पाःद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन
अत्र पादत्रयमन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधक
मस्तीति न सङ्कराशङ्का कर्तव्या अथवा तास्ते विधुस्थानि नद्वयं लक्ष्म सिद्धाञ्जनने
दिति पाठः एवं च रूपकेनैव निर्वाहः श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति
तत् केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थसामर्थ्यादवसीया इत्येकदेशविवर्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ७५
75

नादेकदेशविवर्ति जस्स रणंतेउरए करेणंतस्स मंडलग्गलग्गम् रससमुही वि सह
सा परंमुही होइ रिउसेना अत्र रणान्तःपुरत्वमारोप्यमाणमावश्यकत्वान्मंडलाग्र
लताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायकात्व
मर्थसामर्थ्यादवसीयत इत्येकदेशविवर्तनादेकदेशविवर्ति सांगमेतत्
उक्तादिभेदं सावयवम् निरंगं तु शुद्धम् यथा कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीत
ध्वनिषु यत्सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति
तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् माला तु पू
र्ववत् मालोपमायामिवैकस्मिन्निह बहव आरोपिताः यथा सौन्दर्यस्य तरंगि र
णी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः म
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पंचशिलीमुखस्य ललनाचूडाम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णिस्वाश्रिया नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भे
दभाजि वा यथा विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललो
हित समित्स्वीकारवैश्वानर सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो साम्रा
ज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिंचमुच्चैः क्रियाः अत्र मानसमेव मानसं कमलायासंकोच
एव कमलानामसंकोचः दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं समितां स्वीकार ए
व समिधां स्वीकारः सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः विजये प्राग्भाव एव विजयप्राग्भा
वः विजयोऽर्ज्जुनः एतदारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमि
त्युभये वक्तव्यस्तथापि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते
भेदभाजि यथा आलानं जयकुंजरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः पूर्वाद्रिः करवालचं
डमहसो लीलोपधानं श्रियः संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मंदरो राजन्राज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
३५
70

निर्वीरवैरिवनितावैधव्यदोस्य भुजः अत्र त्रासजयादिभिस्त्रयाणां वाच्यानां जनरतामा
पेक्षजस्य करस्यालोलतया ग्राप्रोपोयुज्यते अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् इति निरवधि च निराश्रयं च यस्यास्थितमनि
वार्तिनकोलकप्रपंचम् प्रथमद्रष्ट भवान्सक्रमेणनिर्जयति च तद्दृशलोकवाह्यकेदः
इति च अमालारूपकमपि परस्परितेद्रष्टव्यम् किसलयकरैर्लतानां करकमलैः
कामिनीनां मनो जयति नलिनीनां कमलमुखैर्मुखैरिंदुभिर्योषितां मदनः इत्यादौ रश
नाद्यंपकेन वैत्युवदितिनत्वादिनम् प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सात्वपह्नुतिः उपमे
यमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत्स्थाप्यते सा त्वपह्नुतिः उदा अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणत
रुचः शैलतनये कलंको नैवायं विलसति शशांकस्य वपुषि अमुष्येयं मन्ये विगलदः
मृतस्यंदशिशिरे रतिश्रांता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि इत्थं वा वनसीविकियदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मत्तश्चैवं स्मरस्य प्रियाविरहक्षणोऽस्मिन्नात्मीलोकेन तथा हि । उपवनसहकारोद्गमासि
भृंगानि सहकाराणि मुग्धपिनु सकालङ्कृताः प्राणा इति प्रतीतिः एवं वा अमुष्मिल्ला
वणामनसरामिन्नेन मगाहग्रः स्मरः प्रार्वल्लहः एषु जनवन भागेनिपतितः यदंगा
गारागां प्रथममपि श्रुनानामिह हरेशिखा धमसोयपरिणामिति रोमावलिवपुः ।
प्रवृत्तरोमावलिर्धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः एवमियं भंग्यन्तरैरभ्यूह्या श्लेषस्य
वाचा एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेको
र्थः स श्लेषः उदा उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां नयति निधनं तिमिरं द्रा
प्रवर्तते न कर्तते वनवनलसत्तेजः पुंजो विभाति विभाकरः अत्राभिधायाः प्रतिये
त्राणः द्वावप्यन्यभावाच्या परोक्तिभेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः प्रकृतार्थप्रतिपा
दकेन वाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्तद्विशिष्टायास्यासामर्थ्यादपि यदप्रकृतस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
११

पार्थस्याभिधाने साम्यमात्रे न संक्षेपेनार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः उदा लहिऊण
तुज्झ बाहुप्फंसं जए स कोवि उल्लासो जयलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा
अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति निदर्शना अभवद्वस्तुसंबंध
उपमापरिकल्पकः निदर्शने दृष्टान्तकरणम् उदा क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पवि
षया मतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् अत्रोडुपेन सागरतरण
मिव मन्दमत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति यथा वा उदा उदयति वितते
र्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् वहति गिरिरयं विलंबिघण्टाद्व
यपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशी
मित्युपमायां पर्यवसानम् दोर्भ्यां तितीर्षति तरंगवतीभुजंगमादातुमिच्छति करे
हरिणाङ्कबिंबम् मेरुं लिलंघयिषति ध्रुवमेष देव यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेनेति इत्यादौ मालारूपत्वाच्छाइसुवा सलहेतवत्परस्पत्कः क्रियैव च सा परा क्रिय
यैव सत्त्रयस्य कारणयोः संबंधो यदवगम्यते सा परा तिन दर्शिता उदा उक्तं तपदमवा
प्ययोल्लघुहैत्वयैव सपते दितिध्रुवम् शैलशैलवरगतोरश्मानकरणस्याहतत्वपुनः पच
नक्त अत्र पानक्रियया पतनं न सत्ता वविस्तुत्तत्तपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च सं
बंधः व्याख्याने अप्रस्तुतप्रशंसायाः याः सा सैव प्रस्तुताश्रया अप्राकरणिकस्यार्थस्या
भिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपः अप्रस्तुतप्रशंसा सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे
प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंचधा तदन्यस्य कारणादेः क्रमे
णोदा याताः किं न मिलंति सुंदरि पुनश्चिंता त्वया मत्कृते नो कार्या नितरां कृशासि क
थयत्येवं सबाष्पे मयि लज्जामंथरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसि
तेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः अत्र प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोसीति कार्ये पृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
७८
78

हेकारणमभिहितम् राजन्राजसुतानपाठयन्निमां देव्योपि हंसी स्थिताः उत्कंभोज
यमोजमारसविवैज्ञायापि किं भुज्यते दुर्धंराजपुष्पकल्पवारिभवनेमृक्त्रौषुगौः पंजरा
श्रित्रस्यानवलोकरुषूनावलभावैकैकमाघते अत्र प्रस्थानोद्यतं भवेनेत्रानासहं
मेवनदरयः पलायमानाङ्गतिकारणेप्रस्तुते कार्यमज्ञातम् पतनेस मग्नवान्किंचनक
मलिनीपत्रैकणपायमोयन्मुत्क्रामणिरितमेलमजडः शृणुतदस्मादपि अत्र॰
लयत्रलतुक्रियायाप्रविलोपितयादीयमानेष्ठानेलत्रोःडीयमानो हहेतत्र दिने निद्राति
नोनः श्रुत्वा अत्राख्यातेजडानां महत्त्वं संभावना भवतीति सामान्येन प्रस्तुते विशेषः क
थितः स्वहृदयधूर्वावाधाजनप्रमार्जनं करोतीति वैरप्रतियातनेनयः स एव प्रजासु
मान्यतीति मानस्य जीवितेन सभाजने श्रियः अत्राक्रांसन्निहत्य नरकासुरवधूनां
यदिडः स्वशमयसितनत्वमेवत्राख्यातुमिति विशेषेप्रस्तुते सामान्यमुदितम् तत्रैव प्रस्तुत॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेन त्वमभिधानेन त्रयः प्रकाराः स्वेच्छसमासोक्तिः स्याद्दृश्यमाने वानलोतनरस्मादेपकेतुः १
क्रमेणैरा पुत्रान्नादिप्राविवलेदपियय्धोपियायाद्यादिप्रणयनेन महानरोस्मात
सुभुड्डरेन दपिविश्रुभिनीदृशीयं केनापि टक्कप्रकटिनाप्तरुषोनमेन येनाग्रभूरि
तेन चेद्गामिनक्रां निरवीन त्रनेषु जेन प्रतिकन्तुमेव नपुन लसेव पाद्यदः वीणेव
नदन्नाक्षिन्नेयादितनः किंलः ज्ञानेनोमनागलेवे जन्द्रधामतात्तभवनोयद्धोक्षिविस्रु
तं ते श्यादायवारिपिनिरसारितां स्वविस्पः किंनावदर्जिनमनेन डूराणेवेन दारीक्र
तेच वड्वायह्नेह्नेच पातालजाद्विकजहरेविनिवेशितेव इयेवकाविहाञ्चेयनीय
मानार्थानधारो येणेवयथा शुभ्रैरणैः स्रगिनभुवनाभोगपातालजदैः पोनोप
यादिहहिभहूवालेवनेपिक्रमेन प्राह्लोऽग्निः कथमपि भवेद्देवदेवानदानीको १०
नामस्मादवरूजाहरालोकनेपाणकल्पः कल्पंभाकथयामिदेवहृतके मांविदिशा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
७५
79

ह्रेऽरकं वैराग्यादिव वहिस्साधु विदिते कस्मादिदं काष्ठे वामेनाज्ञवदलमधुगणेन स्म
वीत्मनासेवनेन स्कृणाणिपयेण कारकारणेमानस्थितनस्याणिमे ऊर्ध्विनेश्रेणुणारोपे
णयथा सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिल्लात्कर्णो योऽस्त्राव लेट्हिस्सामसदविस्मतंबपर
दि किं सूयसो ज्ञेनवासर्वेनिश्चिनवानासिभ्रमरहृयहारणोच्चायाप्रसावेन: श्रूनकरो
निछो व्यनन्नइति प्रातः कर्णपत्रग्रहः अत्र रसनाविपर्यासः श्रूनकारं च भ्रमरस्यासेव
नेन हेतुः कर्णोत्पलं च हेतुर्मदः अत्र सेवनेनिर्मितम् निर्गीयोऽयश्वसातेव
प्रकृतस्यपरेणायत्त प्रकृतस्यपदस्यानंयदर्थो ज्ञानवकलनम् कार्यो नकृत्स्नणपेवेश्र
पौर्वापर्यविपर्ययः विज्ञेयानिर्हेतोर्याख्यातिसमा उपमानेनांनत्रिगीणोसोऽपर्ययस्यपद
थवमानेऽसेका यथा कमलमनम्भसि कमले च कुवलयं तानि च कनककलिकायाम् काया
म् सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् अत्र सवलोदिकमतादिर्थं पृथक्पाप्रव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मितम् ॥ यत्तदेवान्यत्वेनावसीयते सापरा यथा ॥ अण्णं लडहत्तणअं अण्णाविअ का
वि वत्तणच्छाआ सामा सामण्णपआवइणो रेहच्चिअ ण होइ ॥ यद्यर्थस्य यदिश
ब्देन वोक्तौ यत्कल्पनमर्थाद् असंभविनोर्थस्य सा तृतीया ॥ यथा राकायामकलंकं
चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ कारणस्य शीघ्रका
रितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी ॥ यथा हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचाप
बाणेन चरमं रमणीवल्लभलोचनविषयं त्वया भजता ॥ प्रतिवस्तूपमा तु सा सामान्यस्य
द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ॥ साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये चोपमानवाक्ये च क
थितपदस्य दुष्टतयाभिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्यो
पमानत्वात्प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ॥ न खलु
परिभोगयोग्यं दैवतरूपांकितं रत्नम् ॥ यदि दहत्यनलोत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
८०
80

किं ततः लवणमेव सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता इत्यादिर्मालाप्र
तिवस्तूपमा द्रष्टव्या एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्
एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टोन्तो निश्चयो यत्रेति दृष्टान्तः यथा त्वयि दृष्ट एव तस्या
निर्वाति मनं मनोभवज्वलितम् आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः।
एष साधर्म्येण वैधर्म्येण तु यथा तवाहवे साहसकर्मकर्मणः पाणिं कृपाणान्तिक
मानिनीषतः भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः सकृद्वृ
त्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् सैव क्रिया सु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्।
प्राकरणिकाप्राकरणिकानामर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकवारमे
व यदुपादीयते तदेकस्थस्य समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम् धर्मस्य सकृद्वृत्तौ यथा
किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराइ सीहाणं कुलबालिआणं थणा क।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सैक्रियेति प्रकृप्राणाम् कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् यथा ।
स्विद्यति कूनति विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छ-
ति नवपरिणीता वधूः शयने मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् पूर्वेण
पूर्वेणावस्तुनोत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपके यथा संग्रामांगणमाग-
तेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला की-
र्त्या च लोकत्रयम् अत्र पश्चिमार्धस्य भवन्त्येति युक्तम् अत्र पाठः तेन त्वं नृपते
त्वयामितयशस्तेनापि लोकत्रयम् नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता
नियतानां प्राकरणिकानामप्राकरणिकानामेव वा क्रमेणोदा पाण्डुक्षामवद-
नं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ अखण्डकमलनीलनीरजालिलेलितविलासमनुद्दोर्मध्ये श्लोः ४२ः का अत्रतमस्तन
९२ रश्मिरंजनमप्रतिहतमेकपदेनदाननस्य । उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकस्सापि
क्यम् । क्षीणः क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते सत्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि
यौवनमनिवर्तियातं तु । इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत्केनचि
दुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्यस्याधिक्यं हि विवक्षितम् । हेत्वोरुक्त्या
वनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्टवत्तव्य
तिरेकस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतं निकर्षकारणं ता
योर्द्वयोरुक्तिः एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तियम् एतच्चेदं चतुष्टयमु
पमानोपमेयभावे शाब्देन प्रतिपादिते आर्थेन क्रमेणाक्षेप्तो चत्वार एव भेदाः श्ला
दिमेवोपमेयनावन्तो एव एवं द्वादशापते च श्लेषेपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्रमेणोदा अस्यमात्रसहायस्य प्रभुतादिपराभवे अन्यतन्त्रजनस्येवनस्ययोस्याम
ह्लाघते: अत्रैवतच्छेतिमहाघतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपत्त्वानुपादानाद्भेदव्य
म् एवमन्येऽपिद्रष्टव्याम्. अत्रैवशाहस्यमन्त्राचाच्छह्रौपम्यम्. अस्तिमात्रसहायोयेप्र
भुतादिपराभवे नैवान्यातन्त्रजनवत्स्मगवोयेघृतेर्निधिः तुल्यार्थेवतिरित्यार्थमौपम्या।
म्यम्. इयंमलनयप्रादासीकृततामरसश्रिया आननेनाकलङ्केनजयतीन्दुंकलङ्कित
म्. अत्रैवादितुल्यादिपदविरहेऽप्युदितेबोपमा जितेन्द्रियतयासम्यग्विद्यावृद्धनिषे
विनः अतिगाढगुणस्यास्यनाब्जवद्भङ्गुरागुणाः अत्रैवार्थेवतिः गुणाशब्दःश्लिष्टः।
अत्रचशाह्रौपम्यम्. जितेन्द्रियतयासम्यग्विद्यावृद्धनिषेवकः अयंगाढगुणोयत्ने
नाब्जवद्भङ्गुरागुणान्. अखण्डमण्डलश्रीमान्पश्यैषपृथिवीपतिः ननिशाकरवज्जात
कलावैकल्यमागतः अत्रतुल्यार्थेवतिः कलाशब्दाः श्लिष्टाः आर्थमौपम्यम्. स्वका।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
८२

मनागगुणमसमञ्जसमिति तद्विभिन्ने विवप्रभावयमसकृद्विमहृद्वितोयम स्वनामनीवपिवा
नोरजनीश्चयचन्द्रलोसोनहारमधुनोनवमेवनानानाम अत्रोद्यत्कामभावेऽपिश्लिष्टविशेष
णोगम्हेमैवोपमा नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः भास्वतानेनभूपेणभा
स्वानेवविनिर्जिताः अत्रादिमेनोपमानम भास्वतेतिश्लिष्टः अत्रयोऽहंकामभावेऽपिश्लि
ष्टःविशेषणैःगम्हेमोपमा हृरवज्रविषमस्थहिईरिवद्मविभोविपुनवितनःस्वभः।
गविवद्मचासिद्धस्मसहकरतापितमस्कदाचिदपि अत्रतुल्यार्थेवतिः विषमाद्ध्यः
श्राहःश्लिष्टाः अत्रानेयकाश्लिष्टक्रियोगयस्यपदस्यहस्यगुपादानेऽपिभेदाःसेभा
वेति तेनषैवदिशाऽष्टभ्याः निषेधोवक्तुमिष्टस्ययोविशेषाभिधित्सया वक्ष्यमा
णोक्तविषयस्साक्षेपोद्विधामतः विवक्षितस्यप्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्य
स्याशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वंवाविशेषंवक्तुंनिषेधोनिषेधइवयःसवक्ष्यमाणः।

विषय उक्तविषयश्रुतिर्द्विविधयापैतः क्रमेणोदा वपद्दिकंपिवीशुभिकपाणि
क्विब्रमणामि श्रलमदृवाश्रविश्राविश्रकनाभश्राविंशितमरउणमाणिंसे जैणान्वा
मौक्तिकदामवंदनरसः शीतांशुकांतद्रवः कर्पूरं कदलीमृणालवलया
न्यंभोजिनीपल्लवः अंतर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिंगोत्करव्यापा
राय भवंति हंत किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्वि
भावना हेतुरूपक्रियायाः प्रतिषेधेपि तत्फलप्रकाशनं विभावना यथा उ
ग्रमितनलनाभिरहनाप्यधान्हजमलिंगलैरदृष्टापि परिवर्तितेस्मनलिनील
हरीभिरलोललितनाप्यद्गुणिनसा विशेषोक्तिरखंडेषु कारणेषु फलावचः मिलि
तेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः अनुक्तनिमित्ताउक्तनिमित्ताअ
चिंत्यनिमित्ता च क्रमेणोदा निद्राणिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रथीकृतनाशेषरसेभ्यंनेगोपबालननालिङ्गितनैभाननाम्रा कर्हेरदवदस्योपि शाक्तिमान्यो।
नेवेनते नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे सपक्षीणि जयति जगंत्यकुसुमायुधः
हरतापि तनं यस्य शंभुनान हृतं बलं यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः यथा
एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च तापं च संमदरसं
च रतिं च पुष्णः शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च १७ सामान्यं वा विशेषो वा तदन्ये
न समर्थ्यते यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशे
षेण यत्समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः क्रमेणोदा निजदोषावृ
तमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि।
पीतम् सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदीमहसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतो
स्तमभूद्विधुः तदनुभवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमगान्मुक्ताशं। ८३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कान्तनासिशुभप्रदः गुणानामेवदारात्तत्पङ्क्तिरिक्षयोर्नियोज्यते अस्यं जातकिणस्कंदमत्वं स्व
पितिगौरंगेहेहिमेबद्गुपराङ्गमायुघायदभिप्रियंवाच्यमिदंमयेक्षशांम् नपवधन्यास्वहृदांप।
येमवंजगन्नष्टहैवहृियेवयंगनाः विरोधस्सोविरोधेपिविरुद्धयोरिवयदभिधानंसवि
रोधः जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धः स्याद्गुणस्त्रिभिः क्रियाद्वाभ्यामथद्रव्यंद्रव्येणैवेतितेद
श क्रमेणोदा अभिनवकमलिनीकिसलयमृणालवलयादिदवदहनराशिः सुभग।
कुरंगदृशोस्याविधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते गिरयोप्यनुन्नतियुजोमरुदपिबलो
प्यचलोब्धयोप्यगंभीराः विश्वंभरापिलघुर्नरनाथतवांतिके नियतम् येषांकंठपरिग्रहप्रण
यितांसंप्राप्यधाराधरास्तीक्ष्णस्सोप्यनुरज्यतेचकमपिस्नेहंपराप्नोतिच तेषांसंगरसं
गसक्तमनसांराज्ञांत्वयाभूपतेपांसूनांपटलैःप्रसादनविधिर्निर्वर्त्यतेकौतुकम् सृजति
चजगदिदमवतिचसंहरतिचहेलयैवयोनियतम् अवसरवशतश्शफरोजनार्दनस्सो।

का॰
प्र॰
८४
85

पवित्रमिदं सेवनमस्खलात्मज्ञावज्ञातरघुहत्कर्मेच्छ-नयमल्पने हितपत्नीनां कठिना
स्मृतिभवति करास्सरोजमज्ञसारा: पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविद
म् वधमपि सुजनवाक्यमलयजरसवत्प्रमोदयते कौञ्चाद्रिकुहामध्यघधर्मायर्न
गंगान गलद्यानपाते शुभ्रमनवांभोजदलाभिरामतस्भार्गवसत्यमतःसर्वसर्गः परिक्षी।
दातीत सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं योन गतमवान् विवेक
प्रथमं सायुपविनमद्रामोहगहनो विकारकोणं तजेडयति रत्नाकर इति श्रितो स्माभि।
स्सालारलिनमनोभिर्जलनिधिः कथं वेजानीते निजकरपुटीकोटरगतेन त्वगादेनेना
स्यति मिमकारमापास्यति मुनिः समदमतंगमदजलनिस्सगतरंगिनी पारिषद्यादि
तितिलकलयितटजविशंकरहृद्गापगापिकालिंदी स्वभावे क्लिष्टादिबादेः स्वक्रियात्रूप
वर्णीम स्वयोलटेकाग्रयोगः रूपं वर्णालंक्षणानेव उदा पश्चादंद्रिप्रमार्थं त्रिकननिविनतं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्रावयित्वांगमस्थैरामन्यामस्य कंठे मवमरसिसनाक्षलिख्य आविश्य ग्रामस्त्रामभिलाषाद

नवरतचलन्त्रोऽथ तेऽङ्कस्तरंगो मंदेशाह्वायमानो विलिखेतिशायनाऽर्थिनाः स्त्रोऽखेरण ॥

व्याजस्तुतिर्मे विनिंदास्तुतिर्वा शब्दिरत्यथा व्याजरूपाव्याजेनवा स्तुतिः क्रमेणोदा ।

हृत्वात्यामवरोधवेध्यमानमांमन्येननैमोलिः परोलज्जामज्जनमेनरेणनरमामन्यत्रसेह

शृणुते यत्त्यागेननुतेनत्वं मत्स्यरोधैरेत्याश्रितावाः श्रियः प्राप्यत्यागहृत्तावमानननमपि

नयेव यस्याः स्थितः हे हेलाजितमोधिसत्त्ववचसां किं वितनैः लोयथेनाखिलत्वमहृशः :

परः परहिताधानेशृहीतव्रताः त्वद्धन्याजनो प्रकारघटनावैमव्यालज्जाशोयभारप्र

दूहनेकरो विक्रपयामा ह्रायकं यन्मरोः सामर्थ्योथिसहार्थस्य वलादेकेद्विवावकम

प्रकाशयोभिधायकमप्यिसहार्थं बलाद्यदुभयस्यापगमके सामर्थ्योथिः यथा मधुरि

मधुरिमणिमाहिं रोहशामासदंड्रामसमणिबलपहिंबालधारांगलेति तहस्वहकाविघ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ स
८५

नीरन्ध्रपुलकिपसहप्रतनप्रायप्यद्वेलाजीविदास्मा यामदंशादिगतंवेदीवेलादिग्गावंकेव
दासा स्त्रासदंशानिणाहितानंनसहायंसामर्थ्यान्नन्तीयते विनोन्निसाविनाश्रेनयग्राकोम
त्र्यघेनाः कुविन्दोभवनः कुविन्दोभवनः क्षमेणादा अकृविविशयाविनाशगृहीणाशिना
सापिविनामहत्तमा उभयेनविनामनोभवस्मारितेनैवचकालिकामितोः मगालोचन
याविनाविचित्रत्वावहारथ्रंतिभाग्रमाग्रगल्भः श्रमनक्षुतिलंदगणेयावंस्वहृदानेन
विनानरेंद्रमन्त्रिणः पौरवाश्रितविविनिमयोयोर्थोनेस्यान्ममागमैः पौरवाद्रिरलेकारः उदा
ललनाना मेनामामकदिनकासमानामकृदयंमतेलासेवनाश्रयतिभणामामोदमसम् ल
नामधुन्वानानामहहद्दणमादायसहसादधन्वाधिव्याधि अभिहृदिनमोहव्यानिकरं
अत्रप्रथमेर्धंवेमेननसमस्याद्वितीये उत्तमेनन्यूनस्य नानाविधप्रहरणोत्पसंगाहरे।
लीलान्यादाकृतानिनादवनःप्रहारान् दन्ताशिरवीरविसरेणवसेधरेयेनिर्लिप्रलंबपारे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ं बविविधैर्विनीतोर्णा ग्रुत्रन्स्नेनोन्नमस्य प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः त
द्भाविकम् भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् उदा
आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्
अत्राद्येऽर्थे भूतस्य द्वितीये भाविनो दर्शनं काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता वाक्यार्थ-
ता यथा वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे नैवाहं क्वचिदपि भवन्तं प्र-
णतवान् नमन्मुक्तः संप्रत्यतनुरहमग्रेप्यनतिभाङ् महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्व-
यमपि अनेकपदार्थता यथा प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललित
शिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः पततु शि-
रस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः एकपदार्थता यथा भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते
रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् अद्याराध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
४५
86

नेनोषितेन नविभनायक्रास्यायोन्स्वालोलोकोष्ठेदितेन मोहनामनिहामोहेलियो॰
यामहे यष्ठुपण्यह्वदयेष्वोपरजनमनोरञ्जनमनेभजपानेशश्शोपदेपः महामोहे
स्वालोलोकेष्ठेदित्वेवयथाक्रमस्वक्रस्वरूपोहेतन्रूपाक्तः पर्यायोक्तंविनावाच्य
वाचकत्वेवचस्त्वयत् वाच्यवाचकभावविविक्तेनावगमनव्यापारेणयत्प्रतिपा
दनेननत्पर्यायेणाभिधानेनेणोक्तयनान्यपर्यायोक्तम् उदा येप्रेक्ष्याविवकृद्वापिनि
वामश्रीतिलहन्निता भेदेनेराववणात्मवैसानेनहृदयेहरेः श्रुत्वैरावणाशक्तोम
दमानममक्तोजानाविलिख्यागणमपिशक्वेनोक्वने नेनयद्देवाच्यनेनदेवांगण
यथाननोगननेष्याच्चनेनयाहिगविमक्कवलानिहहेगोः मक्षाः चलइति
विकलोयदेवहष्टतद्देवविकल्पयति ननयाहष्टनया श्रुभिक्षासंसष्टत्वेन
हष्टेभसंसर्गाभ्यां विकल्पयति नदातेवस्तनसंपत्तु संपत्समाहितयोगः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथा मृगाक्षीकेलिविमर्द्दहारगलितास्तस्याजनीभिर्हृताः प्रातः प्रांगणसीम्नि मर्क
टबलत्पालोङ्गुलालाकृष्टाः दूराद्दाडिमबीजशंकिनधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्धि
तद्भुवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् महतोचोपलक्षणम् उपलक्षणमेतदभा
वःश्रुर्थोद्दपलक्षणीयेर्थे उदा तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी निव
सन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः नचात्र वीररसस्पेहागनात् तस्मिंडिहेतावेक
स्मिन्नाज्ञान्यत्तत्कारंभवेत् समस्त्रयोमी नमप्रस्तुतस्यकार्यस्पेकस्मिन्साधके स्थितेस्सा
धकान्तराणि यत्र संति समुच्चयः उदा दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्का
लः कृतान्तोक्षमो नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठ ५ अत्र विरहासहत्वे स्म
रमार्गणा एव जर्वेति समुपगि प्रियतमदूरस्थित्यादयोपि तम एष एव समुच्चयः सद्योगेत्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
८७
87

सयोगेचसदसयोगेवर्धंवस्यतीतिनश्यन्नह्यते तथाहि उल्लसमार्गणैभ्रङ्गांसः
मंतिःश्रतिशालिनीभजवलमलस्कीनात्लक्ष्मीःप्रभजनमविडिनम् प्रक्रान्तिस्वभावाप्
तेभावाश्रमीभिरयंजनोव्रजन्तिस्मनरोदर्षैर्गानेस्तएवनवोऽरुणाः अत्रसन्तौयोगः उ
ल्लोदाहरणेतुसमन्तौयोगः प्राणीन्द्विवसमधुमसरोगालिनियौवनाकामिनीसरोविगानवा
रिजंस्त्वमनदरेस्वाङ्कलैः प्रस्वर्धनवरायणःसतनतडम्भैतःसजनोन्तपोगानगातःएव
लोमनसिसमप्रशल्यानिमे अत्रप्राशिनिपमरेशलेप्रशल्यानिनवाणीनिशोभनयोगः १
सत्वेनाशुरापद्यागशणाक्रियाः गणैश्चक्रियैवगुणाक्रियैव क्रमेणोदा विदलितसक
लारिकुलेनवबलमिदमभवदाशुविमलेच प्रबलमबलानिनरापिपमलिनानिव
नानिजानाति अयमेकपदेनयावियोगःप्रियमावोपनतोनितुस्सहोमे नववारिधरोद
याद्दहोभिर्भविनव्यंचनिरातपत्वरम्यैः कलुयंचनवारिहितेष्णुकस्मान्नितपकेहहस्तदर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

खिवद्रुः एतेनैव नभ एतेंद्रनेत्रोविद्रुषिप्रस्फुटमापटंकराद्दैः धूमेनानिवासितं नवेतेव

कीर्तिमित्यादेः क्रपाणिपाणिश्च भवान्तुणाद्धितेतोमसाधुवादाश्चस्वराः स्वरालयेइत्यादेः ।

स्पर्द्धिनाद्भ्यधिकरणोऽस्तिएकस्मिन्देशेऽस्तीति नव्याख्यानम् एकंक्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकेवस्तुक्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा यत्स पर्यायः क्रमेणोदा नवाश्रयसिंः

निरसौनववालक्ष्मटकेनान्तरेणान्तरविशिष्टपदोपदेशा प्रागाणिवस्यहृदये वृषलक्ष्मणो

एवंकेठधूनावासिवाविधुतः खलानाम् श्रोणीवंधस्यजनितनन्तंतामेवतेमध्यभागः ए

ह्यामज्ञास्तरलगनयसंस्थितालोचनाभ्याम् एतेनैवद्धःजवसविवनामह्नितीयंतव

ह्रंतम्नाञाणागुणाविनिमयः कालितोयोवनेन बिंबोष्ठपवगालेनविश्वर्द्धसदृश

ते अधुनामृगाक्षावाहितहृदयेष्वेवलक्ष्मणे रागस्यवस्तुताणभेदष्वेवाउपाध्यवसित

नादेकतमविरुद्धम् नेत्राणामिविसमेहोज्ञरराहणामस्मिहिस्त्रसेक्कारसंबिंभाग्रेण ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ८८

आणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ॥ अन्यस्ततोन्यथा अनेकमेकस्मिन्क्रमेण भवति क्रियते
वा सोन्यः क्रमेणोदा मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमि
दं लब्धावगाहं दिवः सा धेनुर्जरती चरन्ति करिणामेता घनाभा व्रजाः स क्षुद्रो मुस
लध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषितामाश्चर्यं दिवसैर्द्विजोयमियतीं भूमिं समारो
पितः अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिवृत्तिः अनुमानं तदुक्तं यत्सा
ध्यसाधनयोर्वचः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवल्लिङ्गं त्रिरूपो हेतुः साधनम् धर्मिणि यो
गव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् यथा यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापसंचितशरः प्रेंख
त्करः क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः साध्यसाधनयोः पौर्वाप ॥१

यैविकल्पनेनं नवैचित्र्येण किंचिदितिन यानदर्शितम् विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः
परिकरस्तु सः अर्थाद्विशेष्यस्य उदा महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः
संयति लब्धकीर्तयः नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः प्रियाणि वांछन्त्यसुभिः समी
हितुम् यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानान्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृत
स्तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे लंकारवैचित्र्यमित्यलं
कारमध्ये गणितः व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् निगूढमपि व
स्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः नैषाप
ह्नुतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासंभवात् उदा शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान
गिरिजाहस्तोपगूढोल्लसत्संगभंगाकुलः हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवां
स्सस्मितशैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोवताद्वः शिवः अत्र पुलकवेपथू साधि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
८९

कनकपतनपातप्रसक्तमोपेकोन्नकारणान्नयाप्रकाशितनन्नाद्दलितपिनस्रगयौवनाजोङ्घ्रिप्रयो॰
त्रयतः किंचित्सहस्रसर्वहृचकस्थितेनयन्त्रकये नाट्यानन्दव्यपोहाययपरिसंख्यानसास्त्र
ता प्रमाणान्नरूपवगानमपिवस्त्रप्राद्वेनप्रतिपादितं प्रयोजनं नात्राभावान्नीटशावत्व
नरव्यवच्छेदाययन्नपर्यवसानिसाभवेन्यारिसंख्यायुत्रचकस्यनोप्रश्नश्चर्वकेनदन्तप्याः
चपरिटहितनयोभयत्रव्यपोह्यमानसाप्रतीयमानतावाच्यत्वेचेतिवक्तारोसभेदाः
क्रमेणोदा किमासेवांघ्रुसांसविधमनवद्यद्युमतिनः किमाराध्यंगुणाकिसमिल
षणीयंवककर्णायदासक्रान्तावेचेतोनिरवधिविमज्ञैप्रभवति किंभूषणेणस्ट
दमत्रयशोनरत्नेकिंकार्यमार्यचरितंसुकृतेनदोषः किंचचक्षुरप्रतिहतेपिधणा
नन्तेत्रंजानातिकस्त्वदपरस्सदसद्विवेकम् कोटिल्यंचनितयेकारवाणाधरदले
षुरागस्तेकाठिन्यंजचयुगलतरलत्वंनयनयोर्वसतिभक्तिर्भवेनाविभवेष्वसते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ण्यासेन यौवनिकामासे चिंतानयशासिनवगुणिषिणायः परिदृश्यते महताम् यथा
नरेंद्रेवन्यर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुतया तदाकारणमाला स्यात् उत्तरमुत्तरं प्रतियथो-
त्तरम् उदा जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणाधिके
पुंसि जनो ऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः हेतुमोतासहहेतोरभिधानमभे-
दतो हेतुरिति हेत्वलंकारो ऽत्र न लक्षितः आयुर्घृतमित्यादिरूपो हि दोषनभूषणं तो
कदाचिदर्हतीति वैचित्र्याभावात् अविरलकमलविकासस्सकलालिमदश्चकोकि-
लानंदः रम्योयमेतिसमुपस्थितो लोकोत्कंठाकारः कालः इत्यत्र काव्यरूपता कोमला-
नुप्रासमहिम्नैव समाम्नातोति सूर्ये हेत्वलंकारकल्पनयेति एवं ज्ञेयं काव्यलिंगमेव हे-
तुः क्रियया तु परस्परम् वस्तुनोर्जननेन्योन्यम् वस्तुनोरेकक्रियामुखेन परस्परं
कारणत्वसमनिश्चयेनान्यालंकारः उदा हेमाणां मस्वर्गिसिरीमारिज्जइ सुरहसराणं हंसे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्विषां गणैर्विग्रहपरः प्राणैर्गरयं निर्दे क्रियंते कंपंति अत्रोभयेषामपि परस्परं जन
का॰ कतासिद्धिः श्रीसारस्वतसंपादनद्वारेण उत्तरश्रुतिमात्रतः प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रि
प्र॰ यते तत्र वा सति असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् प्रतिवचनोपलंभादेव
१२ ९० पूर्ववाक्यं यत्र परिकल्प्यते तदेवं तावदुत्तरम् उदा वाणिअअ हत्थिदंता कत्तो
अह्माण व-- कित्तीओ जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोह्णा इति इदं
न्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी मूल्येनैताः प्रयच्छेति केन वचनमनेन वाक्येन समु
न्नीयते न चैतत्काव्यलिंगमुत्तरस्य तादूप्यानुपपत्तेः नहि प्रश्नस्य प्रतिवचनं यो
हेतुः नापीदमनुमानमेकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारा
न्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्तदपरमुत्तरम् अ
नयोश्च सकृदुपादानेन चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम् उदा का विसमा देव्वग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इ किलत्रं जजनेगणगनाह्वीकिंस्वक्कस्यकलत्रंकिंदुःखोजनलेलेलेश प्रश्नपरिसंख्ये

यासत्यवाध्याहृप्रवतान्यद्भिहलवाच्यएवविश्रांतिरित्यनयोर्विवेकः कुतोपिलक्षि

नः सूक्ष्मोर्थोन्यस्मैप्रकाश्यतेधर्मेणकेनचिद्यत्रतत्सूक्ष्मंपरिचक्षते कुतोप्याका

रादिंगिताद्वासूक्ष्मःस्थूलमतिभिरसंवेद्यः उदा वक्त्रस्पंदिस्वेदबिन्दुप्रबंधैर्दृष्ट्वाभिन्नं

कुंकुमंकापिकंठेपुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीवयस्यास्मित्वापाणौखड्गलेखांलिलेख अ

त्राक्रांतिमालोक्यकयापिविनायकेनप्रहृष्टाङ्गित्वंसमस्मिलनालेखनेनैवेदाध्याद्भिव्य

क्तिमपनीतम् पुंसामेवकृपाणस्यधारणयोग्यत्वात् यथावा संकेतकालमनसंवि

टंज्ञात्वाविदग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतंलीलापद्मंनिमीलितम् अत्रजिज्ञासितसंके

तकालःकयाचिदिंगितमात्रेणविदितोनिशासमयशंसिनाकमलनिमीलनेनप्र

तिपादितः उत्तरोत्तरमुत्कर्षोभवेत्सारःपरावधिः परःपर्यंतभागावधिर्यस्याधारो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रितया न तैर्वोन्यकार्यस्याविश्रान्तिः उद राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् सौधे तल्पं
तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥१७॥१८॥१२२॥ भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः युगप
द्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः इह यद्देशं कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टं य
था धूमादि यत्र तु हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगप
दवभासमाने सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः उदा जस्सअवण
न्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं दन्तक्खअं कवोले बहूइ वेअणा सवत्तीणं एषा च वि
रोधः भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासनात् विरोधे तु विरुद्धत्वमेकाश्र
यनिष्ठमेवमनन्तरमपि तदपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्याववस्थितेल॰
प्याचैवं निदर्शनम् समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः साधनान्तरोपकृतेन क
र्त्रा यदक्लेशेन कार्यमारब्धं साधीयते स समाधिर्नाम उदा मानमस्या निराकर्तुं पादयो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मैं पतिष्यतः उपकारायादिश्यमदमदायोगिं वनचजितम् समं योगमनयायोगायदिसंभा

विनः क्वचित् इदमनयोः प्रोक्तस्य स्थितिस्थिरयोगमनया संभा यस्मान्नियतविषयमध्यव।

मानेनैवतदासमम् उदा धावत्प्रस्थितलाभतिशयनिकशस्थानसेषामगाशोङ्गपदेवाप्य

यमनुपसेदनपादः स्मरस्य जातेदैवात्मदशमनयासंगनेयनदेन स्थूमारसमाप

ननमधुना राज्यमेकान्तपदम् यथा वा विभ्रं विभ्रंशनवनमहश्छिन्नाभ्रमेनहि विभ्रं।

जातोदैवाङ्गविनरवनासंविधानाविधाना यत्रिंबानां परिणतफलस्थानेनास्वाद

नीयाष्टिश्चैनस्याः कवलनवालाबाविदः कावालोकः क्वचिदादनिधेयर्म्माव स्थे

षोवदनाभियात् कर्तेः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थः चयङ्गवेत् गणक्रियाभ्याका

र्यस्यकारणस्यगुणक्रिये ऋभेणचविहडेयत्स्यपधविधमोमनः ह्वयोरहेतविल

हणनयायदत्तपपच्यमाननयेवयोगः प्रतीयते यस्त्वंकिंविदाभरमाणेः कर्त्री

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ ५२
92

क्रियायाः प्रगुणत्वान्न केवलमभीष्टेन नायकेन लभते यावदप्रार्थितस्यापि नर्थ्यैवेशासमा:
साट्येत तथा सत्यपि कार्यस्य कारणेभ्रूपानेकारियत्वयोः गुणेन क्रियेचयरस्परं विरु
द्धतोव्रजतः समस्य विपर्ययात्मा च भङ्गयो विषमः क्रमेणोदा शिरीषादपि मृद्वङ्गी
केयमायतलोचना अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः सिंहिकासुतसंत्रासात्त्व
शः शीतांशुमाश्रिता जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः सद्यः करस्पर्शमवा
प्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभर
णं प्रसूते आनंदममंदमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् विरहस्त्वयैव जनितः
तस्तापयतितरां शरीरं मे अत्र आनंददानेन शरीरतापेन विरुद्धते एवं विपुलेन साग
रशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पु
रस्त्रियैकतमयैकया दृशा अत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमनुसंधेयम् महतोः यन्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वयोस्तावदाश्रिताश्रययोः क्रमात् आश्रितस्याधेयंस्याश्रयस्यतदाधारः तयोर्महतोर
पिविशेषेणतदपेक्षयाननतस्यानन्तस्यपाश्रयाश्रयिणो प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया ।
यथाक्रमेयदधिकतंभाव्रजनस्तदिदंहिविषमधिकंनाम क्रमेणोदा अहोविशा
लेभूपालभुवनत्रितयोदरम् मातिमातन्मस्याकोपियशोराशिर्यदत्रमे श्रुगोत
कालप्रतिसंहृतात्मनोजगतित्रयस्यास्यविकाशमासन ततोमयस्तवनकैटभाहि
षः तपोधनाभ्यागमसंभावास्पदा प्रपद्मस्याङ्केनप्रतिकर्तुंनिराकृतिया यत्कदाय
स्यतस्तस्यैप्रत्यनीकंतडध्यते त्वत्कृतिपरमपियत्तमेवप्रतिपदस्तत्कर्षायितेन
दाश्रितस्यातिरस्कारेणोतदनीकप्रतिनिधिवल्लानाद्यात्यनीकमभिधीयते यथानी
केभियोज्येतत्प्रतिनिधिभूतमपरंमठतयाकेतविदभियोज्येते तथेहप्रतियोगि
निविनिलिनशोभोभवरूपः साचसंदरभवत्पत्तरज्ञापंचभिद पदेवशावैसेनाड

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्पत्न्याश्रयादिवकामः याथावा यस्मात्किंचिदपकारेमहमः कायनिग्रहगृहीतवि
ग्रहः कांतवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिंदुमधुनापि बाधते इंदोरत्र नदोषतास्त
बधिसंबधात् समेन लक्षणाबलत्वस्तलायविग्रहतेनिजेनागंतुकेनावापितन्मी
लितमितिस्मनम् सहजमागंतुकंवाकिमपिसाधारणंलक्ष्म तद्वारेण किंचि
त्केनविदिह्यद्वस्तु स्थितैर्वबलीयस्त्वघातिरोधीयते तन्मीलितमिति द्विधास्मरं
ति क्रमेणोदा अपांगतरलेदृशौ मधुरवक्त्रवर्णागिरोविलासभरमंथरागतिरती
वकांतमुखम् इतिस्फुरितमंगकेमृगदृशः स्वतोलीलयातदत्र नमदोदयःकृतप
दोपिसंलक्ष्यते अत्रदृक्तरलतादिकमंगकस्यलिंगस्वाभाविकंसाधारणंचमदोद
य तत्रापितत्सद्दर्शनात् येकंदरासु निवसंति सदाहिमाद्रेस्त्वत्पातशंकितधियोवि
वशाद्विषस्ते अपांगमुत्पुलकमुद्वहतांसकंप तेषामहोबतभियांनबुधोप्यभिज्ञः १

ग्रत्र उत्तमामर्थावसितस्तात्पर्येणस्मांगंनकनया नत्वभवयोरपिवंपत्रलकयोस्तात्द्र
पंसमाननाव भयेद्युपिनयोस्तपिलोहितेनवान् स्यापनेपोद्यनेवाधियथापूर्वंप
रंपरम् विशेषणतयावस्थापनमेकावलीद्विधा पूर्वंप्रतियथोत्तरस्यवस्तुनोवी
स्यविशेषणभावेनस्थापनेनिषेधोवा संभवति साद्विधाद्वयेरेकावलीतिस
णपने क्रमेणयथा पुराणियसांसवंगनानि वारांगनानुरूपपरस्वतेनागवः नूपंस
न्मीलितसद्विलाससत्स्वविलासाः उत्तमापुपस्य नत्वस्मलेयत्रस्वबाहुरूपकेजनप
जेनयद्दलीनषट्पदम् नषट्पदेसौनत्वसंगजयः कलेनरंजितञ्जनहारयन्मनः
एवंचपुराणांवरांगनानांसासांसगविशेषणत्वेनरूपेणस्वविलासास्तेषामप्यहामि
त्यत्रनाक्रमेणविशेषणविधीयते उत्तरस्मिनिषेधेपद्योवमेवयोज्यम् यथानभवगर्य
स्पष्टेतत्मंहपेशास्तिःस्मारणम् यःपदार्थःकेनचिदाकारेणनियतेनायथाकदाचिद्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भ्रान्तो भ्रान्तिमान् कालांतरे स्मृतिप्रबोधदायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत्तदेवेदम्
का· र्थं तेन तद्भावात्मेसरणम् उदा· नित्राना मिविवरेषु यदंभः स्नाविते न मृगादृशा लहरीभिः
प्र· तद्वैः ग्रहकैः स्पृतनार्थैः स्मारितैः स्तनकंठकलानाम् यथा वा करजुगगाहैः
५२ ५५ ग्रजसद्य्रपाणाबृहृविविधैर्वेसिन्नाहरनड स्मसेव्रारिग्रपंचग्र·णस्मा णामग्रहहस्मे ण
९५ संचम् भ्रांतिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने नादिति अनादग्नाकरणिके निर्दिश्यते
नेन समानमर्थादिकं प्राकरणिकमाश्रीयते न स्यात्तथाविधसादृश्यासंभवे यदप्रा
करणिकमाश्रीयते न स्यात्तथाविधसादृश्यासंभवे यदप्राकरणिकवान्तयासंवेदने स
भ्रान्तिमान् नैव रूपके प्रथमावातिशयोक्तिः तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात् इह त्वाधि
तगमेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः तस्य स्वरूपमेव प्रतिपन्नत्वात् उदा· कपाले मार्जारः पय इति ५२
करान् संकलयति रंजो तेन तल्पस्थान् हरति वनिता पांशुकमिति प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृग्महो विस्मयवति ॥ आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ॥ तस्यैव यदि वा कल्प्या ति-
रस्कारनिबंधनम् ॥ उपमानस्य धुरं नितरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्यं
न यदुपमानमाक्षिप्यते ॥ यदपि च तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविव-
क्षयानादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते तदुपमेयस्यैवोपमानेप्रतिकूलवर्तित्वा-
दुभयरूपं प्रतीपम् ॥ क्रमेण ॥ लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां दे-
व त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ॥ इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा
किमुत्पादितं चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ ए एहि दाव सुंद-
रि चंदो उवमिज्जइ जणेण ॥ अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः सलूनरउणेना-
दुपमितत्वानिष्पत्त्यार्थेऽप्रणिज्ञमिति वचनीयपदाभिधेयतया तिरस्कारः ॥ क्वचित्
निष्पत्तेवोपमितिक्रियानादरनिबंधनम् ॥ यथा गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगले

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नकिंवहसिमुग्धे संमीदृशामिदिद्दिशिदिशिसरस्सुननुनीलनलिनानि इहो
का· पमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः अनयैवनीत्यायदसमानगुणं येनान्यथ्
प्र· नश्वैवोपमानभावमपिनस्तनत्कल्पनायामपिभवतिप्रतीपमितिप्रत्येतव्यम् अ
५८ ५५ ह्मेवगुरुः सुदारुणानामितिहालाहलतातमास्मदृप्यः ननुसंतिभवादृशानि
95 भूयोभुवनेस्मिन्वचनानिदुर्जनानाम् अत्रहालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमे
वोपनिबद्धम् प्रस्तुतस्ययदन्येनगुणसाम्यविवक्षयाऐकात्म्यंबध्यतेयोगात्त
त्सामान्यमितिस्मृतम् उपदार्थेनसंपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेवतदेकात्मतया
निबध्यतेऽन्यसमानगुणंबध्यात्सामान्यम् उदा मलयजरसविलिप्ततनवोनव
हारलताविभूषिताः सितनरदंतपत्रकृतवक्त्ररुचोरुचिरामलांशुकाः ममभृ
तिविततधाम्निधवलयतिधरामविभाव्यतांगताः प्रियवसतिमुपयांतिसुखमेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वनिरस्तभियाभिसारिका अत्र प्रस्तुतनन्दनयोरस्तूतानितिविडंबवल्लभमेका-
न्तनाहेतुः अत एव हृद्यताभावेनानयोरुपलक्षणम् यथा वा वेत्रचाल्महवांव
धूतेनाकर्णाग्रतोगंडतलागतानि भृंगाः महेललेयादिनापतिहंकेवेदयिष्पत्ववा
र्यकाति अत्र निरन्तरजातिनापिनानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं नयु-
दमितसमस्तहते प्रतीनत्वात्तस्य प्रतीपस्त्वाधायोगात् विनाप्रसिद्धमाधारमाधेय
स्याव्यस्थितिः एकात्मायुगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्या
स्यान्यवस्तुनः तथैवकरणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः प्रसिद्धाधारपरिहारेणाय
दाधेयस्य विशिष्टास्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः उदा दिवमप्युपयातानामा
माकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् रमयंति जगंति गिरः कथमिव कवयो न ते वं-
द्याः एकमपि वस्तु यदेकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः सावस-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का
प्र
५५
५८
96

तन्नाहित्यपसंस्थितग्रच्छीसमावेशम् ग्रसहारिमाणोहेदयत्रकामजर्हपावाणे
यदीयचर्कीं विद्रभाणेनावभासमाणाले नैवयत्नेनाप्याक्रमपिकार्यों न रभावभते सा
पण्णैविशेषः उक्त स्मरदृष्टुरूर्ध्वपसमानापल्लवलेतेलासजनानवद्यम विधि
नामजेनमनोभूः शुविसत्यसवितावहस्यानिशु यथावा रतिहारीसर्विवः सत्वा
मिथः प्रियमिषाललितेकलाविधौ करुणाविसवेनवधमाहरनानोवनकिंन
मेहृतम सर्वत्रवेशंविधिविषयेनिपणयोकिंचवप्राणेनावनिहृते नोविनाप्राये
णालेकारतायोगात् अतएवोक्तं सेषा सर्वत्रवक्रार्थैरनयार्थोविभाव्यते यः
तो संयोक विनाकादः कोलेकारेनयातिवेनेति समस्तजगतांयोगात्तत्कृत्लग
णस्यायत् बल्लनक्षणनामेनिभाणेतेमनन्तहणेः बल्लतिसत्कनानिजन्त्रपंकेला ५८
पिसमीपगानेनप्रानतायामरगणेसंपदेपरकेनव्यानिभामसमेव यत्समासादयति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सतत्त्वगुणः तस्याप्रक्रान्तस्य गुणोत्कर्षाप्रतीतिः यथा विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य र
थ्याः परितः स्फुरन्त्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः अत्र र
विनतासुतापेक्षया गरुडाग्रजेणास्य तदपेक्षया यावत् हरिन्मणीनां प्रस्तुतानां वर्णना न कृता न
न्नहारश्रेष्ठस्य तत्त्वादनुत्कर्षः यदि तु तदीयं वर्णितं स्यात् भवेत्तथाप्ययोगपत्तस्यामिदंस्य
न्नगुणेन गरुडाग्रजस्य तदा भवेदनुत्कर्षो नाम यथा पवनोऽभिजस्रुधिसंदरतनहविन
प्रसन्नारं जिह्मश्रेणागार्यरिपविहितप्रमहस्राणिहितोनमतोऽसि प्रक्रान्तरजेनापिम
न्मासंप्रक्रान्तरक्तनाश्वपगानतडुस्यानुत्कर्षः किंच नाद्विनाप्रक्रान्तमस्येतिच प्रक्रान्तम
हतिर्निर्दिष्टगते नेनयदप्रक्रान्तस्याहृदयं प्रक्रान्तेनतोतेपितिमिश्राणानविधीयते सो
नः गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्याम् यथा गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभ
यत्र मज्जतः राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते यद्यप्यस्याधिते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰
९.४०
97
60

केनाप्यपरेणानन्यथा नुष्ठेव यद्विगोयेन सव्याख्यानस्तनिस्थनः येनोपायेन यदे
केनोपर्कल्पिते नस्मान्येनाजिगीषुनयामडपायकमेवयदन्यथाकरणोसमाधिनः
वस्त्वौहृनिहे ननाह्याख्यानः उदा दृशादृग्यं समनसिजं जीवयंति दृशैव याः ॥
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः सेह्यासंसृष्टिरेतेषां भेदे नैकत्रयास्थि
तिः एतेषां समवेतानां रसेवोजरूपाणां सलेकाराणां यथासंभवं समेत्यान्यानिरपे
क्षतयायदेकत्रशब्दभागएवअर्थविषयएववयोभयोत्रापिवावस्थानं सैकार्थसम
वायसद्भावासंसृष्टिः नत्रशब्दालंकारसंसृष्टिर्दृष्टवः कस्सम सौरभलोभपरिभ्र
मः भुनक्षोभया वलितनया विदधेकलमेखेलाकलकलोलकलोलदृशालयया अ
र्थालंकारसंसृष्टिर्यथा लिंपतीवतमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः असत्पुरुषसेवेव
दृष्टिर्निष्फलतां गता एवत्रपरस्परानिरपेक्षा यमकानुप्रासौ संसृष्टिप्रयोजयतः ३ ९०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नरत्नत्वाविशेषे उपमेयत्वे एवालंकारयोः संसृष्टिर्यथा सेणाग्यैर्द्रुथ्येगामेज्जोव
ग्रेसहमतलावण्यं नहणमेवोहिस्रग्लग्लौरं परिमक्तितिनिवारेद्र अत्रानन्यासोहप
केव अन्योन्यरथिवेसेमन्तअनयोरेकत्रवाक्येकंदेसिवासमवेतत्वात् अविश्रांति
न्येषामात्मन्यगाणीवेनसंकरः एतेष्वेवयत्रात्मन्यनामादित्वसत्वेत्रभावः पर
स्परान्यायाग्राह्यकत्वेनदर्पतिमएषांसंकीर्यमानत्वरूपतान्संकरः उदा अ
नेसीमंनरत्ने मरकतिनिहृते हेमनाङ्केव्यापद्वेत्वममायोमेवलायोजाटिनिमणि
नलाकोटिगुम्मेगरहीते प्रोणिवैवाह्यकोन्यात्वद्रोमिन्गाहष्णामिनरोणमरणे
राज्ञेरंज्ञोपलानेनासजघ्नतिशवराने वहारंहरति अत्रनन्हरणमपेक्ष्यभ्रान्तिमताग्र
ङ्गभेतेनदाश्रयेणचनहरणः सवेनमांप्रश्नवमक्तानितिमित्रमित्येनयोरंग
गिभावः यथावा जराभाभिभीगिःकरयनवालेकान्वलयोवियोगिन्यापद्वेरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का·
प्र·
४८
८१

वकलितनवैराग्यविनोदः परिग्रहत्वेनाशयविकल्पकपालंकिनतलेशप्रीभस्याप्यङ्गः । प
त्वचनरूपत्वोपचितत्वमिति उपमारूपकसन्देहाश्लेषश्चेति चत्वारोऽर्थोऽवदंगानिभावे
नप्रतीयन्ते कलंकापवादश्चवलयमिति च रूपकपरिग्रहे कलंकेनत्वमेव साधक
प्रमाणेनाप्रतिपद्यते नसाहिरूपकत्वेनिरोहितकलंकारूपमवलदवल
दवलयमेवमसाध्येनयावगम्यते नसैववचकारग्रहणायोगपत्नायांमार्वत्रिकी
प्रसिद्धिः श्लेषछायया न कलंकस्य करयोरणमसदैवप्रत्यासत्योपचर्यन्त्य ।
ते श्लेषेणकेन कलंकस्य मृणैवीहननान् कलंकोदवलयमिवेति भूपमायां ।
कलंकस्योत्करनयाप्रतिपत्तिः नवाम्यकरूपनेत्रनास्तीति मत्योपचार ।
पवशरणस्यात् एवं रूपश्च संकरः शब्दालंकारयोरपि दृश्यते यथा राजानित
रीयमभिहतनदानवराजानिपानिसारावनदागजनानागपुष्पमविरतदानवरासा ९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिपत्तिसाम्यवदा अत्रयमकानुलोमप्रतिलोमविसंभेदोषाभावादतिशयः
हृद्ययोर्बन्धतो वालंकारयोरेकत्रसमावेशोपि विरोधात्रयत्र युगपदवस्थानं सं भ
वोन चैकतरस्य परिग्रहे साधकं न्यायदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति येनैकतर
एवपरिग्रहः स्यात् सर्वत्रैवाशुत्याभावरूपो द्वितीयः संकरः संशयेन संकरः सं
देहान्नात् उदा जह्नुरंभोरजनहरत्रपुणोतः भोरजनहय्युणोस्मालक्ष्यतां नाकिंवि
हितरसोमरमवाणीतजलिलहरीलक्षणस्येतरसमुद्रप्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तु
तस्य गम्यत्वेन कस्यापि तत्र समासोक्तिरप्रस्तुतस्यात्प्रतिपत्तेर्विषयप्रस्तुतप्रशंसेति
संदेहः यथा वा नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापि निरुद्धाशम
विशीर्णमिदं तमः अत्र किं कामस्योद्दीपनः कालो वर्ण्यते नेत्युतान्तं गतेनाभिधा
नान्यपर्यायोक्तं अभिनव वदन संन्नु विंबतया ध्यवसानातिशयोक्तिः किंवा एवमादि ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वक्रेनिर्दिष्टपनत्रूपाणामेवशब्दरूपकंप्रथैवानयोगिनामितिसम्प्रदायसमयेपिवेयाव
का॰ एमास्याद्दाननस्यावगतोसम्भवोक्तिः अहोमित्रमत्रैवंतत्प्रसक्तावादथस्त्वन
प्र॰ प्रणोमेनिबद्धनोसंदेहादयमेवसंकरः यत्रतुन्यायदोषयोः अन्यतरस्यावतर
८२ ५५ त्वेनैकस्यनिश्चयानेसंशयः न्यायश्चसाधकत्वसमन्वलनादिदोषोपिवाधकत्वप्रति
११ कूलतानतत्रसौभाग्यंवितनोतिवक्रःशशिनोज्योत्स्नेवनासद्युतिर्वक्रेणएवानुकूल
भजते इत्युपमायाः साधनंकेशपाशिनिलेननयाप्रतिकूलेतिनरूपकस्यानिस्सावा
धकतावक्रेदीनवमसङ्ख्येययदपरःप्रतीतोष्ठरत्तयनरून्यायाशापरत्वामिंदेरवत्तागलेन
त्ववक्रस्यप्रतिकूलोपिनिरूपकस्यसाधकत्वेप्रतिपद्यते नरूपमायावाधकत्वा
म् राजनारायणंलक्ष्मीस्त्वामालिंगतिनिर्भरम् इत्यत्रपुनरालिंगनस्योपमानिर ८२
स्यति अप्रस्तुतप्रशंसापयसीप्रयुक्तस्यालिंगनस्यासंभवात् पादाम्बुजंभवतुनोविज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ण्यायमत्र मंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः इत्यत्र च मंजीराशिंजितमंबुजे प्र-
तिकूलमिति भवादिति रूपकस्य बाधकं न तु पादाननुकूलमित्युपमायाः साधक-
मभिधीयते उपमादेर्विग्रहपमादेर्नोबाधकस्यानुदयेप्यन्यतरत्वेन प्रतिपत्तेः एव-
मन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् संकरमेकत्र विषये शब्दार्थालंकारनिष्ठयम् व्यवस्थि-
ते च अभिन्ने च पदे स्फुटतया यद्भावविषयशब्दार्थालंकारयोरवस्थानसमासादयति
सोऽप्यपरः संकरः उदा० स्फुटोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकम-
थो दिवसारविंदम् श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि
संचुकोच अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ सोमाणिक्यदुग्धंगामिनेण अस्मद्हृ-
हृल्लावः ए नरुणाणांहिअअल्लआइं तरिअल्कितिनिवारदु अत्रैकपदानुप्र-
विष्टौ रूपकानुप्रासौ मानन्तरत्वश्लेषांतरयोरेव शब्दालंकाराविपर्ययं याश्लिष्टाविभागेन च
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का
प्र
१००
८३ 100

वस्थितो नेनसौचद्रूरत्वः प्रकीर्तितः तदयमनुग्राहकानयोः संदेहेनचाविर्भवन
याव्यवस्थितनेनद्विभेदस्त्रानयथाकारानयैवसंकरोव्याकृतः नेत्रासोत्रिचूफपारिक
ल्पितः उदयमनुग्राह्यानुग्राहकानयोः संदेहे नैकपदप्रतिपादनयोश्चव्यवस्थित
त्वात्रिप्रकारानयैवसंकरोव्याकृतः प्रकाराननेरणानन शाकेव्याव्याकातेमानंतरानन्य
भेदभेदानामितिप्रतिपादितः शब्दार्थोभयगातत्वेन त्रैविध्यनेषांलंकाराः उ
तः पुनरेषप्रतिनियमो यदेनेषां नलोष्यकाव्यशोभातिशयहेतवे नैकाश्चिदलंकारः
शब्दस्यकश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति चेत् उक्तमत्र यथाकाव्येदोषगुणालंकाराणां शब्दा
र्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेवप्रभवतः निमित्तान्तरस्यासंभवा
त् ततश्चयोलंकारोयदीयोभावाभावावनुविधत्ते सतदलंकारोव्यवस्थाप्यत इति ८
एवंचयथापुनरुक्तवदाभासः परम्परितंरूपकंचोभयोर्भावाभावानुविधायित्वादुभ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यालंकारौ तथाप्रावृत्तेस्तत्कार्येणतत्वात्समप्रवृत्तत्वेयोरपिद्रष्टव्याः अर्थालंकारत्वमेवेतिवि
मकटनयाप्रतिभासते इतिनेवाच्यालंकारेतिसध्येवस्तस्थितिसतनपेक्षैवलक्षितः
यालंकारेयदाश्रितः सतदलंकारइतिध्यविकल्पतायामन्वयव्यतिरेकावेवप्रमा
श्रितत्वौ नतुआश्रयणमात्रेणविशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादिन्यलंकारा
णांभूषणालंकारित्वमेवपरस्परंव्यतिरेकोपपत्तावान् यथाकटकादयोवयवाःसंभवंतो
पिकेचन उक्तैक्षेत्रः प्रवर्तन्तीतिनत्येकात्तिपादिता: तथाहि शब्दार्थसम्प्रसिद्ध
भावोवैफल्यंवृत्तिविरोध इतियेत्रयोनर्थोलंप्रसिद्धिविरुद्धतामप्युपार्थत्वप्रति
कूलत्ववर्णनाचयथाक्रमसंभावितिकामंनितत्स्वभावत्वात् वक्रोवक्रारणंक्षिहरिर
पिचहरीभुजंगेटिरिपुः भुजंगेनानदत्त्वंनत्वंनाथेहृणमपिवदृणः क्षवाग्रेजवेरः
रेहोमंचसाराणां जडपक्वनयेतितपुक्तस्यपस्यलोतिप्रीतिप्रसंगोन्वहमहिम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰
प्र॰
९४ 201
10|

कृवेः सोवतान्संदनोत्नः अत्र कर्णे कर्मैव प्रतिनियमेन स्थानित्वप्रसाक्षेपे नैव प्रति
पादिता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः अनुरणनमणिमे
खलमविरतशिंजानमंजुमंजीरम् परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते
अत्र वाच्यस्य विवेच्यमाने न किंचिच्चारुत्वं प्रतीयते इति परिपुष्टार्थे नैवानुप्रासस्य
वैफल्यम् अकुंठोत्कंठया पूर्णमाकंठं कलकंठि माम् कंबुकंठ्याः क्षणं कंठे कुरु
कंठार्तिमुद्धर अत्रोद्धरेति परुषो वर्णोऽनुबद्धः पूर्वोक्तया नीत्या विरुध्यत इति प
वाञ्चनुप्रासे प्रतिकूलवर्णतेति विरोधः यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यम
नमप्रयुक्तत्वं दोषः यथा भुजंगमस्येव मणिः सदंभा ग्राहावकीर्णेव नदी सदंभाः
दुरंतनान्निर्णयनोपि जेतोः कर्षंति चेतः प्रमदेव सदंभाः उपमायामुपमानस्य
जातिप्रमाणगतेन न्यूनत्वेऽधिकता वा तादृश्यनुचितार्थत्वं दोषः यथाहये ९४

त्वन्यूनत्वनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं चोक्तमभिवदतः क्रमेणोदा
वैडालैरिव यद्गुणाभिः सहसैव परमेक्षणम् वह्निस्फुलिंगरूवभात्यरवेवकास्ति ।
ग्रवंयपक्ष्मासनामीनत्र्यक्रवाकोविराजते युगादौ भगवान्वेधाविनिर्मित्सुरिवप्र
जाः पातालमिवनाभिर्लिलनोहितिपरोपमो वेल्लीढुरूप्रुवरयंकालिंदीमात्र
सन्निभः अत्र वैडालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोह्यान्वयमेवकर्दर्थितं नरूपत्वविमा
यता समतिर्लीढुतो मोजवल्कसाजिनपटंवहन् ब्रारजव्रीजी मूलभागास्थि
ष्ट्रस्कंधश्चमात् अत्रोपमास्य मौंजीस्थानीयस्य उट्टुहृदणोपमेः केनापिपदेनप्र
तिपादितत्वाद्धीनपदत्वम् सपीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमंवपुरा
पकृष्णः शनस्दैरायुपवाह्निग्रायाः समुत्रमानः शशिनेवमेघः अत्रोपमेयस्य
स्य पूर्वार्धेनैव निर्दिष्टत्वाच्छिनायमानस्य निरिच्छन्नत्पुन्नाधिकपदत्वम् लिंगव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वनेभेदो ह्युपमानोपमेययोः साधारणे वेडर्ममन्यह्रंपेङ्कर्योनन्नदेकनरसेवत्तसा
यमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते ऽतोऽप्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटम
निर्वाहस्यभग्नप्रक्रमत्वं यथा विनारत्नमिवच्युतोऽपि मंदभाग्यस्य मे सन्नवो।
भहितादेवशुद्धाः जलवपुरिव यत्रनानात्वेऽपि लिंगवचसोः समानाभिधा।
यिपदं स्वरूपमेदं नाप्यते ननत्वैन हृषणावसरः उभयथाप्यसावनाममहत्म
स्वभाववत्वात् यथा गगनेरत्नैः प्रपिनो रत्नैरिव महार्णवः नहेहेशास्वच्छो
न्याभिः स्त्रीभिर्मधुरतां भृतः इयमपरंप्राभृं उदाया विप्रमाद्वेति काल
पुरुषविध्यादिभेदभिन्नत्वादप्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासा
दयतीति समावपिमग्नप्रक्रमतयैवव्याप्तः यथा स्तनौ त्विं नामस्काऊरुस्या।
न्युत्रमापत्र्कस्महतीपश्चिमात्यामितीयामास्मादमिवत्वेनता ग्रहप्रसाद।

८५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

माभाति नतुराभेति कालभेदः अन्यग्रमज्ञानविशेषाविविक्तमूर्तिः कौ·
स्तंभगाहविरस्फुरदंशुकान्ता विभ्राजसेमकरकेतनमर्दयन्तीबालप्रवा
लविपिप्रसवालनेव युद्वलताविभ्राजनेनताविभ्राजसे इतिसंबोध्य
मानविषयतयाबाह्यामात्रस्वरूपभेदः गंगेवभक्तनेमदेववातिनिरि·
त्यादौवगंगाप्रवहति नतुप्रवहन्त इत्यत्रप्रवहन्तप्रवर्तनात्मनोविधेः
एवंजातीयकस्यवाच्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्दिग्बाहिभेदः ·
नतुसमस्त्रभ्रातिंप्रतीयमानंबाधमेंतरप्तपादायमर्थ्यवसितायात्वप·
मात्तयाधर्मेयस्यप्रकृतनयधर्माभिसंबंधात्रकश्चन कलादिभेदोविषयत्वाण्
पानेनैवसामान्यधर्मेणोपमावगम्यते यथायुधिष्ठिरइवसत्यवादीति
सत्यंवदतीतिनयुधिष्ठिरइवसत्यवादीसत्यंवदतीति प्रतिपत्तव्यमिह·

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का० प्र०
१०३
८८
103

सत्यवाद्येसत्यंवदतीतिनिर्वचनयोनहन्त्रामाशाकरोयम रेपोयंतुस्यातीतिवक्ष्युचि
हिरसत्यवादेनसत्यवाच्यपमिमार्थोवगमात सत्यमेवैतत् किंतस्यैतेषुप्रयो
गेषुसमर्थनमिदंनतुसर्वेषामिरवंशप्रसक्तनवसत्प्रतीतिविज्ञानादिनिसवेत
सद्भावात्प्रमाणम् अस्मात्दृष्टान्तसंभवादपि नदीयावद्विनाभावेनायामेवपर्य
वसानः यथा उष्णाभिकाख्यासीनेविननार्थेरक्षितम् अत्रकाव्यस्यशाशिना
अस्थोनोवरक्षिभिः मार्टण्डकृष्णापिनप्रतीतमित्यनविनाभावेन लिङ्गेवमा
स्यादिवनस्पतीशः शाणयन्त्रमंडलमध्यभाजः जाज्वल्यमानाइववाविधायादि
नार्थभाजः परिवेविषितोन्कान् अत्रापिज्वलनेषांतुषाराः सूर्यमंडलाद्विघ्नेतेष्या
नसंभवंतीत्युपमितंबद्धमानानायोनो विरूपमेवतुस्याति उत्प्रेक्षायामपिसंभाव ८८
नांश्रवेवादयएवशब्दाव्यंजकमत्स्मरेते नयथाशब्दापिकेवलस्यास्यसाधर्म्यमेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रतिपादयितुंनैवपर्याप्तत्वात् नस्पष्टतास्यात्सविवक्षितताद्योति नचाशक्तिरस्यावाच
कत्वेदोषः यथा उदयोदीर्घिकागर्भान्मज्जलेमेचकोत्पलम् नारीलोचनचातु
र्यशंकासंकुचितं यथा उक्तंहितमपिनान्यर्थयत्तस्मान्निवेतत्रूपेणापरिवर्जितंन
न्निरूपणात्प्रयोगेनस्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासस्योपादानंतल्लेशाभिधान
ननत्वेनतत्सम्यगीचीनमितिविषयत्वमेतस्यान्नविनार्थनेवदोषः यथा
दिवाकराद्रक्षतियोगुहासुलीनंदिवाभीतमिवान्धकारम् क्षुद्रेपिनूनंशर
णंप्रपन्नेममत्वमुच्चैःशिरसांसतीव अत्राचेतनस्यतमसोदिवाकराद्रक्षणमेव
नसंभवति उत्तानपदन्यायोजितमत्रिणापरिज्ञातं असंभावितेनतुरूपेणाप्र
तिभासमानस्यार्थस्यनकदाचिदुपपत्तिरवतरतीतिनेयार्थएवतत्समर्थनार्थं
यतः साधारणविशेषणवशादेवसमासोक्तिरनकूसंपुपमानविशेषप्रका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

का॰ प्र॰ १०४

९८

प्रायतीति तस्मात्तत्र तद्रूपारोपे प्रयोजनाभावादनुपादेयमनायनदृगुमार्थत्वेषु
नरुक्तानाबाद्दोषः यथा स्तनावितिनिगमहवौ ककुभः कैरन्तयितयेवविद्वंभिन
तया श्रुतनुमानपरिग्रहस्यास्थिते हविर्याविर्यार्थिदितनश्रिया अत्रातिगमरुः
वैः ककुभं च यथा स्तनविशेषणेषु न तथा व्याप्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकस्य
तया व्याप्तिः तथा ग्रीष्मादिवसश्रियायाम्प्रतिनायिकानेन भविष्यतीति किंदाप
नयेति स्वशाखेरोपमानेन श्लेषोपमायामविषयेऽयं चोपमानस्योपादानमं
नेवमस्यायस्त्वेत्युपविशेषणेषु न तथा प्रतीतिः यथा स्वयं च पल्लवाताम्रभास्व
त्करविराजिता प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा इति अप्रस्तुतप्रशंसा
याममुष्यमनयेवनीस्याप्रतीतेनगुनः प्रयोगेन कदर्थितानेयम् यथा आहूतेषु
विहङ्गमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम्॥ ९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वद्योतोपिनकल्पतेप्रचलितुंमध्येपितेजस्विनां धिक्सामान्यमचेतनंप्रभुमिवानामृष्टतत्वान्तरं।
भृत्याचेतनसः प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेः नफलमेवपुनःकथनं नदुष्टेनलंकार
दोषा यथासंभविनोन्येप्येवंजातीयकाः सर्वोङ्गायेवदोषजात्यानेभोविना नगृह्यकानिपादन
महँतीति संपूर्णमिदंकाव्यलक्षणम् ॥ ॥ इतिश्रीशारदाचरणसरोजरजःकणपवित्रि
तान्तःकरणसकलसरस्वत्संभवाद्विकलानिधिनीवलविपश्चिच्चक्रवर्तिश्रीराजानकमम्मटा
चार्यश्रीमदलटाचार्यविरचिते काव्यालंकाररहस्यनिबंधे श्रीकाव्यप्रकाशेर्थालंकारनिर्णयो
नामदशमउल्लासः ॥ १० ॥ इत्येषमार्गोविदुषामभिन्नोप्यभिन्नरूपप्रतिभासनेयत् नतद्वि
चित्रंयदमुत्रसम्यग्विनिर्मितासंघटनैवहेतुः ॥ ॥ समाप्तश्चायंकाव्यप्रकाशाख्योग्रंथः ॥ ॥
॥ संवत् १९०४ मयानारायणेनसमाप्तीकृतमोंतत्सत् ॥

श्रीः
२०५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संख्या

२२००

द्विपञ्चं द्विसहस्रं पतरे १०५

२२५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri